

М. Л. Кропивницький. Фото початку 1880-х років.

МИКОЛА СМОЛЕНЧУК
МАРКО
КРОПИВНИЦЬКИЙ
І ЙОГО
РІДНИЙ КРАЙ

«МИСТЕЦТВО» КИЇВ — 1971

Корифей українського до-
жовтневого театру, класик ук-
раїнської драматургії Марко
Лукич Кропивницький впро-
довж усього життя ніколи не
поривав зв'язків із своїм рідним
краєм — Бобринцем та Єлиса-
ветградом (тепер Кіровоград),
де розпочав свою літературну
і театральну діяльність.

Автор дослідження письмен-
ник М. Смоленчук розповідає
про обставини, в яких форму-
валися світогляд та естетичні
смаки молодого Марка Луки-
ча, про життєві факти, що по-
служили матеріалом для на-
писання драматичних творів,
подає ряд досі невідомих до-
кументів, листів митця, спога-
дів про його перебування в
Бобринці та Єлисаветграді, до-
кументів, що становлять знач-
ний інтерес.

Книжка розрахована на ши-
роке коло читачів.

891+792С
С51

8-1-4
711-71М

ВІД АВТОРА

Кіровоградська земля виростила немало прогресивних діячів української культури, які присвятили своє життя і творчість рідному народові. М. Кропивницький та І. Карпенко-Карий перші в дожовтневій національній драматургії викрили хижацьку сутність капіталістичних відносин у пореформеному українському селі, показали визиск і жорстокість куркулів-глитаїв. Великий внесок у розвиток української радянської літератури зробили письменники І. Микитенко та Ю. Яновський, яких тепер по праву називають класиками української радянської драматургії. Видатні театральні діячі П. Саксаганський, М. Садовський, М. Садовська-Барілотті, а також актори молодшого покоління — І. Мар'яненко, Ф. Левицький, талановита родина Юрів — вписали не одну славу сторінку в історію українського сценічного мистецтва. Перший між акторів лауреат Шевченківської премії (1970) — уродженець Кіровоградщини К. Параконьєв.

На Кіровоградщині творчо зростав один із зачинателів нової української театральної культури, засновник українського професіонального реалістичного театру Марко Лукич Кропивницький (1840—1910). Геніальний актор, талановитий режисер і композитор, визначний драматург, здібний художник-декоратор, винятковий організатор театральних колективів, людина високого інтелекту, Марко Кропивницький виявився тим активним, різностороннім діячем, без якого був би немислимий розвиток професіонального українського театру, що тільки-но зводився на ноги, робив свої перші самостійні кроки.

Всебічно висвітлити й правильно оцінити багатогранну діяльність і творчу спадщину великого митця — завдання не легке, не просте. Якщо вивченню діяльності М. Кропивницького у зрілі роки, після виходу на професійну сцену, дослідники вже приділили немало уваги, то елісаветградський період його життя, період його ранньої творчості, майже не висвітлений. Про нього лише згадується в окремих наукових працях, і то побіжно, на основі автобіографічних матеріалів, написаних драматургом у похилому віці, коли події дещо стерлися в пам'яті й частково забулися. При вивченні цього періоду поза нашою увагою не повинна залишитися жодна деталь. Коло приятелів і знайомих, родинне оточення, факти життя, з якими драматург стикався або які його цікавили, формування естетичних смаків, уподобань і нахилів — усе це тією чи іншою мірою згодом відбилося на його драматургічній творчості й на театральній практиці, що їм М. Кропивницький віддав себе назавжди — беззастережно й без усяких сумнівів.

Висвітлення раннього, елісаветградського періоду творчості й діяльності М. Кропивницького, його постійних, тісних зв'язків з рідним краєм, а також простеження впливу соціальних обставин на його драматургічну спадщину й присвячено цю розвідку.

Автор щиро вдячний співробітникам Кіровоградського обласного державного архіву, старожилам Кіровограда й Бобринця та всім громадянам, які своїми розповідями, листами, спогадами допомогли відновити низку подій, пов'язаних з перебуванням корифея українського театру у містах свого дитинства і юності.

I

БОБРИНЕЦЬ. У ДИТЯЧІ РОКИ. НА КАЗЕННІЙ СЛУЖБІ. ДРУЗІ ТА ЗНАЙОМІ. РОДИННЕ ОТОЧЕННЯ.

Перший період життя і творчості Марка Лукича Кропивницького тісно пов'язаний з глухим повітовим містечком Бобринцем. Тут минули його дитинство, юність, роки служби, тут, за висловом митця, він «пережив найгарячіші молоді задуми і найпалкіші поривання в безкрай та неосяжний простір»¹. Недаремно вже на схилі віку це містечко він називав своєю матір'ю-годувальницею.

Бобринець — одне з найстаріших поселень півдня України, заснування якого сягає в XVII століття. Колись тут через цілині степи проходив так званий Чорний шлях, що ним сунули на нашу землю турецько-татарські орди.

Наприкінці XVIII століття, після російсько-турецької війни, визволені землі півдня України царський уряд щедро роздавав поміщикам, чиновникам та вищим офіцерам.

З інших частин України та центральних районів Російської імперії на родючі чорноземи поміщики переганяли цілі села кріпаків. «Нас триста двадцять семей сюди перегнано з Полтавщини, — розповідає кріпак із драми М. Кропивницького «Перед волею», — тут була земля пустопорожня. У наших панів було багато землі по всіх губернях, більш двадцяти тисяч десятин було» (3, 41).

¹ Марко Кропивницький. Твори в шести томах, том шостий. К., Держлітвидав, 1960, стор. 120. Далі всі посилання за цим виданням подаються безпосередньо в тексті, вказуються лише том і сторінка.

Зростав приплив і селян-втікачів. Не випадково у цьому краї багато сіл (Новокиївка, Полтавка, Роздолля) і містечок (Новоархангельськ, Новомиргород та інші) мають промовисті назви.

Саме з цим періодом деякі наукові джерела й пов'язують виникнення Бобринця. Відомий російський вчений та мандрівник П. Семенов-Тян-Шанський, наприклад, вказує, що Бобринець засновано близько 1770 року переселенцями з села Великого Бобріка, що на річці Кодимі (північ нинішньої Одеської області)¹. У своїй повісті «Семен Палій»², написаній на достовірному історичному матеріалі, письменник Ю. Мушкетик кілька разів згадує Бобринець, через який уже в 90-х роках XVII століття проходили повстанські загани Семена Палія. Підтвердження цього знаходимо і в інших джерелах. На картах періоду Запорізької Січі Бобринець знаходився в центрі Буго-Гардовської паланки, тобто він відходив до Вольностей Запорізького війська, тоді як Єлисаветград, заснований 1754 року, стояв на краю Російської імперії.

Оперуючи багатим фактичним матеріалом, відомий дослідник В. Ястребов дав переконливі докази того, що корінне населення цієї місцевості вийшло переважно із запорізьких зимівників. Так, у прилеглому до Бобринця селі, що пізніше дістало назву Олексіївка, й понині частина його називається Запорізьким кутом. За переказами, записаними В. Ястребовим у кінці минулого століття, в ньому жили сім родин запорожців, у тому числі й батьки славного Максима Залізняка. Згодом ці землі перейшли до поміщика Алексеєва. На підставі народних переказів із

¹ Див. П. П. Семенов-Тян-Шанский. Полное географическое описание нашего отечества, т. 14. СПб., 1910, стор. 536.
² Юрій Мушкетик. Семен Палій. К., «Радянський письменник», 1954.

запорожцями В. Ястребов пов'язує й сусідні з Олексіївкою села — Вербову Балку та Бобринець¹.

Пізніше Бобринець перетворився на військовопоселенське аракчеєвське село, а з 1828 року — на повітове місто. (Щоправда, через відсутність відповідних помешкань протягом кількох років повітові установи розміщувалися в Єлисаветграді). З архівних документів і тогочасних друкованих видань відомо, що в Бобринці була велика тюрма, інвалідський двір, поштова станція, аптека та інші служби.

Під час проживання М. Кропивницького в містечку повіт ще освоювався й заселявся. Широкі можливості для збагачення спричинилися до швидкого розвитку тут капіталістичних відносин та посилення експлуатації вільнонайманої праці заробітчан.

Батько Марка Лукича — Лука Іванович Кропивницький — змалку ріс сиротою. Не закінчивши повітового училища, змушений був іти заробляти собі на прожиття.

Уже працюючи управителем у Живанівці, що за два десятки кілометрів від Бобринця, він познайомився зі своєю майбутньою дружиною — Капітоліною Іванівною. Вона була позашлюбною дочкою поміщика, і тому вітчим Дубровинський, збіглий кріпак-музикант, якого пан силоміць одружив зі своєю коханкою, ставився до чужої дитини неласкаво, навіть жорстоко. «Батько мій виріс у злиднях, але на свободі, — писав згодом М. Кропивницький, — мати ж зростала в деспотичній родині, де покарання лайкою вважалося найлегшим» (6, 261).

¹ Див.: Материали по етнографії Новоросійського края, зібрані в Єлисаветградском и Александрійском уездах Херсонской губернии В. И. Ястребовым. Одеса, 1894, стор. 188—189.

Марко Кропивницький, як свідчить знайдена автором розвідки метрична книга з покровської церкви села Бежбайраки за 1840 рік, народився 10(22) травня 1840 року в селі Бежбайраки. Це село належало тоді до Бобринецького повіту¹. Незабаром після цього Лука Іванович перейшов на посаду управителя: спочатку до князя О. Кантакузина в слободу Катеринівку Бобринецького повіту, а пізніше до меншого брата О. Кантакузина — М. Кантакузина в слободу Мошдавку за Буг, проте швидко знову повернувся в Катеринівку. Кантакузини були багаті дворяни. У «Докладах управы и комиссии... губернского земского собрания сессии 1866 года»² та інших друкованих виданнях земства занотовано, що князі Кантакузини мали навіть плашкоутний міст через Буг, який з'єднав Вознесенськ із Кантакузівкою. Землі на правому березі ріки належали князеві Кантакузину, а на лівому — Новоросійському військовому поселенню. Міст побудували у спілку: чотири плашкоути поставив Кантакузин, а чотири — військове поселення. Мостове брали від кожного коня в упряжці, від піших та верхових, від пуда товару, від бочки вина, горілки і всякої рідини, від дрібної худоби і т. д. Прибутки розподіляли навпіл.

Звичайно, основні прибутки князям Кантакузиним давала земля, на якій працювали їхні кріпаки. В автобіографії М. Кропивницький згадує: «Землі було у князів тисяч шість десятин, були гурти скотини, табуни коней, отари овець» (6, 156).

Саме в маєтку Кантакузиних малий Марко Кропивницький своїм вразливим дитячим серцем відчув увесь жах кріпосницької дійсності. Особливо запам'яталися йому ексе-

кції над кріпаками, найчастіше кучерами, форейторами й дворовими людьми. «Винуватих» клали на «козли» й сікли намоченими в солоній воді різками, а тим часом княгиня з компанйонками сиділа на балконі, пила каву й спостерігала ексекцію в лорнет. Коли із жертви починала юшити кров, княгиня кричала: «Довольно, следующего!» Покараних примушували ставати в шереду і дивитись, як шмагають інших.

Розбещена й жорстока кріпосниця Кантакузина відіграла немалу роль у родинному нещасті Кропивницьких. Капітолїна Іванівна добре грала на різних музичних інструментах, мала гарний голос, і княгиня часто слухала її у своїх покоях. Запрошуючи молоду жінку на бенкети в маєток, вона отруювала її свідомість фальшивим блиском розкошів та легкого життя. Незабаром Капітолїна Іванівна була окрасою маєтку перед заїжджими офіцерами з сусіднього військового поселення Новокрасного. Забувши про дітей і чоловіка, вона «остаточно оселилася в домі княгині й приходила в свою сім'ю як гостя» (6, 262).

Маркові було п'ять років, коли він і сестра залишилися напівсиротами: на початку літа 1845 року К. Кропивницька разом з гусарським ротмістром І. Рудзевичем та найменшим сином Володимиром переїхала у Бобринець. Тоді ж у Бобринці оселилася й сім'я Дубровинських — бабуся і дідусь Марка зі своїми синами.

Розлад у сім'ї батько переживав дуже важко. Він запив. Діти стали свідками повсякденної гульні та бійки. Нянька дітей, Явдоха Петлішенко, яку Л. Кропивницький викупив із кріпацтва, з часом стала господинею дому й мачухою дітей. Явдоха не любила їх, а коли в неї народився син Олександр, то й зовсім занедбала. (Від другого шлюбу Лука Іванович мав і дочку).

Протягом кількох років, забуті батьком і затуркані злою мачухою, діти бідували, жили більше по сусідах або

¹ Кіровоградський обласний державний архів, ф. 190, оп. 1, спр. 2, арк. 8.

² Див.: Сборник Херсонского земства, 1868, № 6, стор. 73—75.

в бур'янах за слободою, куди втікали, налякані несподіваним приходом п'яних гостей.

Важке родинне становище, при якому не було змоги виховувати дітей, змусило Л. Кропивницького зовсім відірвати їх від себе. Він віддав до приватної школи шляхтича Рудковського в слободу Олександрівку спершу дочку Ганну, а згодом — і восьмирічного Марка.

Почалися поневір'яння хлопця по прийомах у різних поміщиків, князів та відставних генералів. Нагромаджувався тягар пережитих вражень, що з дитинства відкладалися у свідомості і в майбутньому прислужилися матеріалом для драматичної творчості й театральної діяльності. «Епоха, — писав пізніше Марко Лукич, — в котру довелось мені впернути з головою, є сувора і непомильна вказівка всього мого існування і всієї моєї праці» (6, 145).

Коли Лука Іванович повернувся в Катеринівку, малолітній Марко, кинувши школу бездарого й жорстокого Рудковського, знову потрапив до покоїв князів Кантакузиних, які пообіцяли своєму управителеві вивести його сина в люди.

Та панська ласка лише до порога. Згодом князі поїхали в Італію, а здібного хлопця віддали відставному генералові Бутовському — там Марко вдома навчався з його дітьми. Одного дня до генерала приїхала овдовіла сестра і швидко прибрала до своїх рук господарчі справи в маєтку і нагляд за людьми. Вона вдягла Марка в «демикотонову куртку», зробивши з нього кімнатного козачка. Життя стало нестерпним, і хлопець часто тікав під захист Ївги, колишньої покоївки маєтку.

Ласкою і співчуттям Ївга не раз висувувала Маркові сирітські сльози. «Лише з уст простого народу, кріпацтва, доносилось до мого слуху співчуття... — писав драматург. — Ось де основи розвитку мого серця, чулого до чужого горя!» (6, 270).

З часом, коли племінниця генерала вийшла заміж за кірасира Бракера¹, Бутовський, згадавши про свою обіцянку вчити малого Кропивницького, відіслав Марка з родиною Бракерів у Єлисаветград. Тут він і почав навчатися в повітовому училищі.

Навчання М. Кропивницького йшло добре, але ставлення до нього в родині Бракерів щодалі погіршувалось. Через місяць-другий квартиранта Марка перетворили на слугу: він мав допомагати денщикові прибирати кімнати, чистити чоботи, приймати одяг від гостей під час бенкетів.

Тут, у Єлисаветграді, хлопець побачив нову категорію експлуататорів — багатих міщан, торговців, купців, розбещених провінціальних офіцерів. Нестерпні умови життя, щоденні приниження спонукали його до втечі від Бракерів.

З Катеринівки Лука Іванович повіз сина у Бобринецьке повітове училище й оселив його в своїй матері². Тоді ж Марка Кропивницького прийняли до приходського класу Бобринецького повітового училища³, яке стояло в центрі містечка, на розі вулиць Бульварної і Великої. У вузькому й довгому приміщенні з верандою до внутрішнього двору було шість-сім класів та рекреаційний зал посередині, де

¹ Кірасир М. Бракер потім був у Єлисаветграді гласним і членом правління земського реального училища та дільничним суддею у місті. (Див.: Исторический очерк г. Єлисаветграда. Составил и издал А. Н. Пашутин, Єлисаветград, 1897, стор. 175, 203). У 1900-х рр. Бракер став, як і деякі інші «батьки» міста, великим землевласником. Він і його дружина М. П. Бракер у селах Комишуватій, Широкій Балці та Мар'ївці Компаніївської волості мали понад 5300 десятин землі.

² Будинок У. Дубровинської у Бобринці добре зберігся. Тепер він належить комунальному відділу Бобринецької міської Ради депутатів трудящих.

³ Пізніше, 1898 року на місці цього училища колезький асесор О. Деревянкін збудував двоповерхове цегляне приміщення міського чотирикласного училища і був його почесним смотрителем. На цьому приміщенні встановлено меморіальну дошку.

учні складали іспити, читали молитви; тут їх за найменші провини сікли різками й ставили на коліна.

Про це училище С. Тобілевич згадувала, що воно мало досить широку програму, що його чотири класи дорівнювали шести класам реального. «Якось дивно там усе між собою перепліталось, — писала вона. — Чесні, добрі, ідейні поривання одних уживались з егоїзмом, злобою та безглуздям інших. Духовний світ учителів, їхні погляди і переконання були далеко не однакові. Деякі з них самі наставляли учнів на погані вчинки»¹. Тут намагалися прищепити учням любов до самодержавства та його жорстоких законів. Дітей навіть водили спостерігати страту в'язнів.

Під впливом чиновницького оточення та своїх дядьків Дубровинських М. Кропивницький мріяв про те, «коли я по закінченні повітового училища неодмінно поступлю на службу і буду одержувати добре жалування, коли куплю собі будиночок, такий як у бабусі і з таким же садком, розведу багато голубів і собак; куплю коня і буду їздити в свята на Сугаклей, вудити рибу» (6, 9).

Повітове училище Марко Лукич закінчив 1856 року з похвальним листом. Проте вже з молодих літ доля не обіцяла йому спокійного і затишного життя.

У Бобринці хлопець захоплювався виставами театру й цирку, які заїжджали в місто, а також голубами та іншими розвагами. Він був знайомий з чумаками й заробітчанами, знав усіх жителів — од двору до двору. Скажімо, біля мосту, по правий бік річки, — кузня коваля Дранка, по лівий — слюсарня Рижка, вище — будинок відставного підполковника Погонського, біля воріт якого можна було простоювати годинами: на перекладині з допомогою вітру рухався дерев'яний солдатик.

¹ С. В. Тобілевич. Мої стежки і зустрічі. К., Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1957, стор. 139.

У численних автобіографічних спогадах розкидано цікаві спостереження звичаїв бобринецьких міщан та чиновників: власника постоялого двору Дувіда, челяді священика Павла, багатих дворян Флоринів, повітового казначея, дяка Любимського, засланого черкеса Урбана тощо.

Значно розширилося коло життєвих вражень М. Кропивницького в Катеринівці, де жив він протягом тривалого часу у батька — управителя мастку Кантакузиних. Хлопець любив їздити верхи, ходити на полювання з мисливцем — кріпаком князя Данькою Береговим. З багатьма Марко приятелював: із сином лікаря Митею, з лакейчуком Тимошем, кухарем Павлушею. Його глибоко вражали обурлива поведінка паничів, розпуста князів, нелюдські знущання з челяді й кріпаків, дивацтва численних гувернерів і вихователів. «Страшне видовисько» — кара солдатів шпіцрутенами, — яке він бачив у Вознесенську, особливо приголомшило підлітка.

Та чи не найсильніше переживав він ті кілька місяців, коли князі прогнали з роботи його батька і хлопчик змушений був жити в попа Нестеровського. Від Луки Івановича, що поїхав шукати нового місця, довго не було ніяких вістей. Тим часом священик поступово перетворив Марка на слугу в господарстві й паламарчука в церкві.

Про тяжку долю паламарчука М. Кропивницький згодом розповів у водевілі «Лихо не кожному лиху, — іншому й талан»: «Хто випрошує задля матушки попаді поросят, курей, воску, меду, сиру, масла, як їздить батюшка у піст з молитвою по хатах? Паламар! Хто улітку пасе на дачі коней батюшиних і дяконових? Паламар!.. Хто няньчить дітей батюшиних, як няньки немає? Паламар» (1, 534).

Саме тут, у Нестеровського, підліток уперше зіткнувся з тогочасною дійсністю. Паламарчукові доводилося читати псалтир над померлими каторжанами на етапному пункті. «І тут, серед каторжників, які йшли на заслання і були

скуті в ножні й ручні кайдани, з голеними головами, з таврами на щоках і лобі, бачив я людей з серцем і теплою душею; ці відщепенці, ці покидьки добре впорядженого суспільства буквально обливали слізьми померлого свого товариша по вигнанню» (6, 269),— згадував Марко Лукич пізніше.

Хлопчик глибоко переживав своє підневільне становище і тому так щиро й гаряче співчував дівчинці-сирітці, яка теж потрапила в попівські лабеті й була за наймичку. Били її хто хотів і скільки хотів, загадували найбруднішу й найважчу роботу, а ночувала вона не раз у садку — навіть у кухню не пускали. Годували її недоїдками, ходила дівчинка, як і Марко, у рам'ї. «Ця нещасна й була моїм кращим другом, моєю «сестрицею-жалібницею», — писав драматург.— Тут початок розвитку моєї душі. Розвитку свідомого, повного!» (6, 269).

За церковною огорожею М. Кропивницький побачив і пережив нещадну експлуатацію, здирство й лицемірність священнослужителів. Не випадково, покидаючи ненависний попівський двір, Марко шпурнув проскурою в попа, коли той зробив рух, щоб його поблагословити.

Відтоді М. Кропивницький усе своє життя відчував велику неприязнь до попів і релігії: «Мене обурює погано приховувана личина і всяке маскування,— писав він у зрілі роки.— Піп в атласній рясі читає проповідь про обов'язкову допомогу одне одному... а сам грабує, вимагає й утискує бідняка, архіпастир підносить очі до неба, так і лізе в рай, а спідтишка має цілий гарем жінок і т. д...» (6, 320).

Отже, ще з дитинства майбутній драматург і театральний діяч виніс багаті спостереження панської сваволі й підневільного життя кріпаків. Усе це відкладалося у вразливі душі, щоб пізніше дати буйні сходи.

Донині чітко не встановлено, чим займався Марко Кропивницький протягом кількох років після закінчення повітового училища. Лука Іванович спершу почав наVERTати сина до господарства, а коли помітив, що той не має такого бажання, повів його до Другої гімназії в Київ.

Після навчання в гімназії він повернувся в Бобринець і став на казенну службу.

3 липня 1861 року М. Кропивницького зараховано на посаду канцелярського служителя першого розряду Бобринецького повітового суду.

Уже саме приміщення суду навіювало на молодого канцеляриста невеселі спогади дитинства. Так, на другому поверсі в ньому розміщувались повітовий суд, дворянська опіка й поліція, а внизу — тюрма та, очевидно, казарма етапної команди.

Перші три місяці переписувач копій з різних публікацій, розшуків та циркулярів працював без оплати, потім за гарний почерк почав одержувати два карбованці на місяць.

Є дані, що у 1862—1863 роках Марко Лукич навчався в Київському університеті як вільнослухач на юридичному факультеті.

1865 року повітовим центром став Єлисаветград. З автобіографії драматурга та копії атестата відомо, що він кілька місяців працював секретарем Єлисаветградського поліцейського управління, а потім повернувся секретарем у Бобринецьку ратушу, яку незабаром було перейменовано в міську думу. Незабаром за самовільний виїзд у Єлисаветград на виставу аматорського гуртка Марка Лукича було звільнено з роботи, і лише на початку 1867 року йому вдалося влаштуватися письмоводителем Єлисаветградського Сирітського суду. В Єлисаветграді він певний час працював і в бухгалтерському відділі Харково-Миколаївської залізниці.

Весною 1868 року М. Кропивницький повернувся в Бобринець секретарем міської думи, а у вересні 1871 року, після смерті батька, подав у відставку й виїхав в Одесу, де розпочав свою діяльність як професіональний актор.

У різних повітових установах М. Кропивницький працював близько дев'яти років. Канцелярська робота, підвищення в посадах значно розширювали коло його службових обов'язків, а разом з тим розширювалися і його життєві спостереження. Щоденно доводилося розглядати десятки заяв та усних скарг відвідувачів і позивачів, різних соціальним станом, вдачею та звичками. Саме тут, із куп паперів, з розповідей людей, майбутній драматург мав можливість виявити й осягнути потайну пружину влади, яка скручувалася під натиском дужого й відкидала геть слабого. «Підлота, що чинилася навколо, мене отруювала» (6, 272), — скаже згодом Марко Лукич.

Мабуть, тут і слід шукати причину того, що М. Кропивницький недовго перебував у поліцейському управлінні та в суді; він вважав, що, перейшовши на цивільну службу (в міську думу), можна зробити хоч щось корисне для людей.

Більшість службових років М. Кропивницький провів у Бобринецькій міській думі, де він працював секретарем і де в нього було особливо широке коло справ¹. Відомо, що це був старанний працівник. Але благородні його поривання зробити людям добро розбивалися об жорстоке колесо казенної машини. В одному з листів до свого бобринецького приятеля Мячикова, теж чиновника, Марко Лукич пізніше признався: «Я вирвав із свого серця всі ті думи

¹ У Кіровоградському обласному державному архіві в рештках фонду Бобринецької міської ратуші, що дійшли до наших днів, зберігається кілька дозволів на шлюб, підписаних рукою М. Кропивницького. Див.: ф. 361, оп. 1, спр. 17, арк. 9, 12, 20, 28, 31, 45.

М. Л. Кропивницький. 1871 рік.

Сучасний вигляд колишнього будинку Л. І. Кропивницького, де жив М. Л. Кропивницький до 1871 року. Бобринець.

і помисли, якими пишався як святиною і якими думав бути корисним моему Бобринцю» (6, 250). Там же він зазначав, що був «секретарем, який служить справі, а не особам» (6, 251). Молодого службовця гнітив спосіб життя вищого провінціального чиновництва: потреба тримати екіпаж, влаштовувати звані обіди, прийоми тощо. Поміж чиновників він був «білою вороною» через свої демократичні погляди і переконання.

Зі звичаями чиновництва, переважно сільського, М. Кропивницькому довелося зіткнутися ще в дитячі роки. Ближче він побачив його, вже будучи школярем, коли жив у Дубровинських. (Троє бабусиних синів — Олексій, Єгор, Микола і четвертий — чоловік її дочки Єлизавети — Д. Вірський — служили чиновниками). Кожна вечірка в Дубровинських (а гості в них збиралися досить часто) кінчалася випивкою. Виноторговець Бродський перед святами та іменинами розсилав горілку всім чиновникам. Деякі з них ніколи не бували тверезі, а цілком непитушого чиновника в Бобринці не було. Під впливом Бахуса чиновники вчиняли побоїща, виривали з корінням дерева тощо. В такий спосіб проходило кожне свято, кожна неділя. Гульбища за присутственими місцями, битви навкулачки, виходи на Сугаклей купатися, нічні прогулянки та вечорниці — ось далеко не повний перелік «розваг» чиновників часів Кропивницького.

Більш поважні, старшого рангу чиновники ходили пограти в більярд у трактир Шулимки чи на горілку й препаскудне пиво до Медового. Секретарі та столоначальники збиралися по домівках, грали в карти, шtos і пили сивуху. Згадуючи вже на схилі віку бобринецьке чиновництво, М. Кропивницький писав: «Я бачив не раз таких, котрі напивались до того, що не говорили, а тільки дивились один на одного та оддувались, ніби потужаючись щось промовити» (6, 123).

Зрідка в містечко приїздили мандрівна трупа чи цирк, які вносили хоч якусь зміну в одноманітне міщанське життя.

Популярні тут були й танцювальні вечори в рекреаційному залі повітового училища. На вечори виписували оркестр з Єлисаветграда; з околишніх сіл приїздили пани з сім'ями, багаті хуторяни. М. Кропивницький згадував, що ті вечори він охоче відвідував.

Читацькі інтереси міського чиновництва були надзвичайно вузькі, «більшість бобринецьких чиновників, котрі дослужились із канцеляристів та копіїстів до колезьких асесорів та надвірних совітників, взагалі, опріч судейських журналів, протоколів, входящих, ісходящих та розносних, ніякою іншою літературою не цікавились, а інші навіть і не чули про її існування» (6, 126).

В автобіографічних матеріалах Марко Лукич подає цікаві характеристики окремих чиновників та міщан. Ось відомий усьому містечкові «незамінямий» десятник Рибальченко — «довготелесий і предобродушний, худий, мов кощій; ніколи він не ходив рівно, а завжди якимось боком, похитуючись, а, «передавши куті меду», іноді і спотикався. А ось славетна бобринчанка «ряба Оляна... дебела баба, гвардіонського зросту», найгорластіша перекупка бобринецького базару. Маючи три медалі з Кримської кампанії, вона всюди встигала, пробиралася навіть на урочисті обіди на честь приїжджого губернатора. А скільки глибокого трагізму в згадках про вільновідпущеника Яшку, бобринецького майстра на всі руки!

Бобринецьке життя розкрило перед драматургом чимало сумних картин кріпацької і пореформеної дійсності.

На формування світогляду М. Кропивницького, на вироблення його поглядів, естетичних смаків та уподобань певний вплив мали друзі та знайомі драматурга. Невеселе ди-

тинство його минуло переважно на селі, серед кріпацьких дітей, а після втрати матері малий Марко взагалі більше бував між слобідської дітвори, ніж дома. Єдиною відрадою і захисником хлопчика була старша від нього на кілька років сестра Ганна.

Не відомо, з ким приятелював він у школі шляхтича Рудковського. Знаємо лише, що там навчалися діти чиновників, писарів та економів. Навчання зводилося найчастіше до роботи в садибі «пана-професора», який знущався зі своїх учнів як хотів. М. Кропивницький згадував, як заздрісно позирали школярі «на щасливців — селянських дітей, котрі з насолодою борсалися в пилюці» (6, 263).

Після поневірянь у різних поміщиків та відставних офіцерів, уже під час свого короткочасного навчання в Єлисаветградському повітовому училищі, Марко Кропивницький приятелював з багатьма однолітками, з якими не поривав зв'язків і в зрілому віці.

У своїх спогадах драматург багато місця відвів лакейчухові Кантакузиних Павлушці, що, не витримавши тяжкого життя, втік од князів. Очевидно, він зустрічався з ним і пізніше, бо згадує, що Павлушка після реформи служив в одному з одеських ресторанів під іменем мусьє Поля.

У Бобринці, після вступу в повітове училище, коло його знайомств значно розширилось. Це були переважно діти міщан і чиновників, серед яких — Леон Жулінський¹, Микола Дубровинський (майже одноліток Марка, хоч і був його дядьком) та інші. По закінченні училища «водив компанію з слобідськими парубками» в Живанівці; побільшало друзів і між бобринчан. З автобіографії драматурга видно, що разом з бобринчанином І. Вергілесовим він жив під час навчання в Київському університеті. Хоч М. Кропивни-

¹ Л. Жулінський — батько відомих акторів українського дожовтневого театру О. Жулінського та Р. Чичорського.

дкий і називає його своїм товаришем, та видно, що смаки вони мали різні. Вергілесов, зокрема, не лише засуджував творчі поривання драматурга, а й безжалісно рвав і сплював написане ним.

Відомі також інші імена бобринецьких товаришів М. Кропивницького — насамперед брати Тобілевичі, О. Дерев'якін, родина Мячикових. Проживаючи в Бобринці, драматург багатьох своїх знайомих навчав музики. Кращому і найбільшій з своїх учнів О. Волошину (потім був учителем і аматором), виїжджаючи з Бобринця, він подарував скрипку.

Дружба з бобринчанами, і особливо з Тобілевичами та Мячиковими, внесла дуже багато корисного у формування демократичного світогляду М. Кропивницького.

З Є. Мячиковим драматург познайомився, очевидно, ще в шкільні роки. Згодом вони разом виступали на аматорській сцені; М. Кропивницький навіть віддавав приятелеві деякі свої драматичні та віршовані твори. З нині відомих листів М. Кропивницького до Є. Мячикова видно, що їх здружили не лише аматорські вистави, а насамперед єдність суспільних інтересів. Не виключено, що саме через приятеля Марко Лукич познайомився зі своїм першим режисером К. Голубовським, який пробудив у молодій душі любов до театру. Про Голубовського нічого не відомо, проте архівні документи свідчать, що сім'я Голубовських мала якісь родинні стосунки з Мячиковими.

Найбільш плідною була дружба Кропивницького з родиною Тобілевичів, зокрема з Карпенком-Карим. У своїх спогадах про Бобринець і бобринчан М. Кропивницький детально описує перше знайомство з Іваном Карповичем. Відбулося воно влітку 1863 року, коли Марко Лукич, вільнослухач Київського університету, приїхав у Бобринець на канікули.

І. Тобілевич, молодший за М. Кропивницького на п'ять

років, можливо, знав його й раніше, та М. Кропивницький на той час «тулився до гурту дорослих, він — до підлітків». Здружилися вони пізніше, коли І. Тобілевич уже працював канцеляристом і жив на околиці містечка Рущині.

На канікулах М. Кропивницький зустрічався з І. Тобілевичем щонеділі, очевидно, не раз бував у будиночку на Рущині. Згодом, коли М. Кропивницький повернувся з університету і пішов на державну службу, ця дружба зміцніла ще більше. Спільні інтереси, захоплення літературою та аматорськими виставами, відразу до чиновницької служби об'єднували погляди майбутніх корифеїв української сцени. «У Бобринці Марко Лукич та Іван Карпович завжди були нерозлучними товаришами. Вони разом всюди їздили, і Іван Карпович був свідком того успіху, який Марко Лукич мав на вечорах, а пізніше, коли розпочалися театральні вистави, і на сцені»¹, — писала С. Тобілевич.

Про це згадував і М. Кропивницький: «Мало не щонеділі їздив я до батька (в Живанівку. — М. С.) і брав з собою найчастіш Івана Карповича: зимою їздили ми втрьох або вчотирьох, ходили на вечорниці, танцювали з хлопцями та дівчатами. Я не вмів путяще танцювати, зате здорово набивав пучки, граючи з усієї сили на гітарі» (6, 131).

М. Кропивницький та І. Тобілевич неодноразово їздили й на Новомиргородщину, де на той час працював управителем у поміщика Шмидта К. Тобілевич. Новомиргородський краєзнавець І. Бойко розшукав цікаві матеріали про їхнє перебування у Шмидтовому. «В селі (Шмидтовому. — М. С.) над Виссю, — розповідає І. Бойко, — і досі співають тих гарних пісень, що занесли сюди артисти... З покоління в покоління люди переказують про перебування тут Тобілевича і Кропивницького»².

¹ С. В. Тобілевич. Мої стежки і зустрічі, стор. 148.

² «Кіровоградська правда», 1967, 15 жовтня.

Згодом на деякий час Тобілевичі перевезли в Бобринець і найменшого сина Панаса, який пізніше згадував школу, цапів, на яких потай від дорослих любив кататися, купання та печерування раків на Сугаклеї. «З братом Миколою частенько забігали ми до М. Л. Кропивницького, і він учив нас пісень...— писав Панас Карпович.— Перша пісня, якої ми вчили, була «Нелюдимо наше море». Я тягнув за Кропивницьким і за скрипкою... Кропивницький був перший кавалер на весь Бобринець, мав чудовий голос і змішив нас надзвичайно, коли розкудовчить було волосся, надме щоким почне вдавати Шельменка»¹.

Ще більше зміцніла дружба майбутніх корифеїв після переїзду Тобілевичів у Єлисаветград, куди в липні 1865 року разом з поліцейським управлінням прибув і М. Кропивницький.

Про щирі дружбу молодих ентузіастів українського театру свідчить і той факт, що, повернувшись удруге в Єлисаветград (цього разу на посаду письменника Сирітського суду), Марко Лукич оселився в Івана Карповича на глухій околиці міста неподалік від легендарної старої фортеці. Праворуч від фортеці стояв ряд будиночків. Три останні належали попові Загорському. Один з них і зняли Тобілевичі. Буваючи щодня в центрі міста поміж панства та чиновників, драматург після служби потрапляв у зовсім інший світ — світ злиднів, горя і безправ'я. Тут він бачив і жебраків, і бродячу стару жінку, що в осінню пору жила під тином з «антоновим вогнем» від укусів собак.

І Тобілевич і М. Кропивницький раділи з нової зустрічі. Вони навіть спали на одному ліжку, вели спартанський спосіб життя і не дозволяли опалювати кімнату до грудня; вранці, схопившись з ліжка, боролися до поту.

¹ П. К. Саксаганський. Думки про театр. К., «Мистецтво», 1955, стор. 29.

«Біля нас групувались товариші,— згадував М. Кропивницький,— і в зайві часи ми читали в гурті, більш зимовими вечорами; обов'язок чтеця найчастіш доводилось одбувати мені та П. Тобілевичу... Після читання я брав скрипку, Іван Карпович втору, а Мих[айло] Карпович віолончель (обох їх я вчив грати...), і грали пісні або козачка, а часом і мазурку. П. Тобілевич та Л. Жулінський витанцювували до мокрої сорочки. Це були найкращі мазуристи межи чиновною молоддю» (6, 131—132).

Дружба Кропивницького та Карпенка-Карого, цих двох велетнів українського дожовтневого театру і драматургії, безперечно, взаємно збагачувала їх.

Світогляд драматурга формувался і під впливом родинного оточення.

Стосунки з батьком у Марка Лукича завжди були рівні й добрі. Може, тому, що змалку він ріс напівсиротою, до батька відчував особливу прихильність і повагу.

Драматург навіть часто романтизував Луку Івановича, надаючи йому невластивих рис.

Щоправда, своїм характером Л. Кропивницький взагалі був людина добра і благородна. Відомо, скільки турбот виявив він, лікуючи хворих кріпаків під час холери 1848 року, як переховував він безпаспортного Миколу Горового, задобрюючи грішми поліцію. А тепла увага його до політичних каторжан!

Л. Кропивницький завжди ставився до сина як до дорослого, багато про що йому розповідав, адже не випадково драматург досконало знав біографію батька; і в дорослому віці в складних ситуаціях М. Кропивницький часто звертався до нього.

Відомостей про останні роки життя Луки Івановича не збереглося майже ніяких. Навіть про місце проживання

його в цей період можна говорити лише приблизно, з того, що його було поховано в грудні 1870 року в Мар'янівці під Бобринцем.

Зі спогадів М. Сочеванова довідуємося, що батько драматурга, залишивши посаду управителя, був чиновником у селі Мар'янівці Витязівської волості. Трирічна посуха, неврожаї призвели Луку Івановича до боргів поміщикові, в якого він орендував землю, і, продавши господарство, він почав чумакувати. Та від невдалої «чумачки» залишилися тільки воліві шкури для накривання возів із сіллю, що пізніше довго висіли в повітці Сочеванових.

Після смерті батька М. Кропивницький продав будинок¹ у Бобринці й виїхав до Одеси.

Одружився Марко Лукич на 28-му році життя з Олександрою Костянтинівною Вукотич (1851—1880).

Про О. Вукотич знаємо небагато, до того ж переважно зі спогадів самого Марка Лукича. Відомо, що вона була сирота і виховувалася під опікою багатих родичів — тітки Марфи Петрівни Зайковської та її чоловіка — Петра Ілліча. Марфа Петрівна була людиною мовчазної й лагідної вдачі. Зайковський був типовий аристократ.

У п'ятнадцять років Олександра Костянтинівна закінчила гімназію в Одесі, через рік продала колишнім кріпакам свого батька землю на вигідних для них умовах. Вона не була марнотраткою, не любила франтувати, вела скромний спосіб життя.

Добре освічена, вихована на героїчних романах, дружина Марка Лукича поривалася до якоїсь діяльності, створюючи собі часто ілюзорні ідеали. Любила театр, непогано грала у водевілях, особливо в амплуа так званих субреток, тобто моторних, пустотливих служниць і дівчат. Покірно

¹ Цей старий невеликий будиночок зберігся й донині. Він стоїть по вулиці Жовтневій, 46.

зносила незручності «циганського» життя чоловіка, що мандрував з міста до міста.

Мабуть, вона повністю поділяла мрії Марка Лукича про професійний український театр, як друг і порадник сприяла виробленню його передових смаків та уподобань.

Перша дружина залишила глибокий слід у житті драматурга: він завжди дуже високо ставив і цінував її.

II

ЧИТАЦЬКІ ІНТЕРЕСИ. СТАВЛЕННЯ ДО УРЯДОВИХ РЕФОРМ. ПЕРШІ КРОКИ НА СЦЕНІ. ПРИЇЗДИ В ЄЛИСАВЕТГРАД.

До літератури й усної народної творчості Марко Кропивницький відчував потяг ще з дитинства. Та задовольнити його в умовах глухої провінції було не просто. «Розваг таких, як читальня, бібліотека, не було в Бобринці, — писав драматург, — про існування газет не тільки канцеляристи, і чиновники декотрі і не чули...» (6, 208). Купували переважно лубочну літературу: «Рицар Гуак», «Франц Венеціан», пісенники, «Бова-королевич», «Ілля Муромець», «Атаман-розбійник» та інші.

Згодом, після навчання у Київському університеті, потяг до художньої літератури в нього ще більше зріс. М. Кропивницький любив твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Я. Кухаренка, читав уривки з творів серед народу. Так, приїжджаючи до батька в Живанівку, він «водив компанію з слобідськими парубками, вчився від них пісень... слухав казки... Літом в неділю або в свято збирались до мене хлопці в конюшню або в загін, і я їм читав «Енеїду» І. П. Котляревського; а зимою на вечорницях читав і дівчатам. Більш половини «Енеїди» я знав наізусть» (6, 205). В інших спогадах діяч театру писав, що читав парубоцтву і «Чорноморський побит» Я. Кухаренка.

Крім організації театральних вистав, разом з лікарем В. Красінським він діяльно взявся за створення в Бобринці громадської бібліотеки. Дбав не лише про поповнення її, а й, користуючись службовим становищем, наполягав, щоб чиновники міської думи передплачували газети й журнали.

Усе своє життя М. Кропивницький збирав усну народну творчість, записував пісні, музику до них. Деякі пісні в його музичній обробці стали народними в широкому розумінні цього слова («Соловейко», «Удовиця», «Де ти бродиш, моя доле?»); деякі він передав іншим. З уст драматурга М. Лисенко записав популярну пісню «Добрий вечір тобі, зелена діброво», що ввійшла до його третього випуску народних пісень.

Перебуваючи в Бобринці, М. Кропивницький зустрічався з відомим тоді українським письменником О. Кониським, який відбував заслання. З Кониським Кропивницький їздив по селах та хуторах повіту і записав багато пісень. З уривчастих спогадів Марка Лукича видно, що він не беззастережно сприймав міркування Кониського: якщо той висловлювався проти творів російського драматурга О. Островського, то М. Кропивницький цілком підтримував amatorів, які виставляли п'єси видатного письменника.

За дружбу з політичним засланимцем на молодого службовця було подано донос у повітове поліцейське управління. Лише завдяки тому, що помічником справника в поліції працював Є. Дубровинський, все обійшлося без ускладнень.

Про вплив творчості Т. Шевченка на М. Кропивницького в цей період нічого нам не відомо. Однак можна цілком погодитися з С. Тобілевич, яка свідчила, що «під впливом творів великого Кобзаря вибрав свій життєвий шлях і М. Л. Кропивницький»¹. Та й той факт, що М. Кропивницький одразу після виїзду з Бобринця писав «Невольника», свідчить про ранне його захоплення творчістю Т. Шевченка. (Згадаймо, що драматург із Бобринця їздив у Єлисаветград, без підготовки грав Кичатого і лірника у виставі «Назар Стодоля»).

¹ С. Тобілевич. Корифеї українського театру. К., «Мистецтво», 1947, стор. 63.

На все життя творчість Т. Шевченка стала провідною зорею для корифея українського театру. Син Марка Лукича — Володимир Маркович — пише, що «Кобзар» був для батька своєрідним евангелієм!»¹.

Значно розширилося коло читацьких інтересів М. Кропивницького під час його перебування в Єлисаветграді. С. Тобілевич свідчить, що в родині Тобілевичів у Єлисаветграді на літературних вечорах «обік творів Гоголя і Шевченка, які користувалися найбільшим успіхом, читались твори Пушкіна, Некрасова, твори Чернишевського, Герцена та інших революційних письменників»².

У своїх спогадах Марко Лукич згадував і про твори зарубіжних письменників та соціологів, які йому доводилося читати в Єлисаветграді. «Окрім великоруських корифеїв, знайомилися ми потроху з Смайльсом, Робертом Оуеном, Джоном-Стюартом Міллем, Спенсером, Молешотом і іншими; читали дещо і із Шекспіра, Байрона, Шіллера, Гете, Гейне, Дюма, Жорж Занд, Теккерей» (6, 132).

Зіставляючи спогади і факти, можна якоюсь мірою розшифрувати імена «великоруських корифеїв», з чікими творами знайомився драматург. Адже лише А. І. Некрасова, одна з ентузіасток створення в Єлисаветграді благодійного товариства, Громадського зібрання та бібліотеки при ньому, подарувала громадській бібліотеці, членом якої був Марко Лукич, повні видання Белінського, Писемського, Тургенева, Достоевського, Некрасова, Пушкіна, Гоголя, трагедії Шекспіра, деякі періодичні видання³.

Дослідник творчості І. Карпенка-Карого Л. Стеценко також твердить, що «початок глибокого, вдумливого вивчення Тобілевичем скарбів російської літератури припадає

¹ В. М. Кропивницький. Із сімейної хроніки Марка Кропивницького (Спогади про батька). К., «Мистецтво», 1968, стор. 77.

² С. Тобілевич. Корифеї українського театру, стор. 59.

³ Див.: Исторический очерк г. Єлисаветграда, стор. 211.

на перші роки його перебування в Єлисаветграді»¹, тобто на час, коли в нього проживав М. Кропивницький.

З раних листів до Є. Мячикова ми довідуємося, що М. Кропивницький (хоч і безсистемно) працював над філософськими працями. Якщо драматург вивчав твори таких відомих буржуазних філософів, як Р. Оуен, Г. Спенсер, Д. Міль, то не виключена можливість, що в Єлисаветградському гуртку політичних діячів він знайомився і з творами К. Маркса. Під впливом тогочасного народницького руху вже після закінчення першого сезону праці його як професійного актора М. Кропивницький мріє про створення в Мар'янівці під Бобринцем селянської артілі. Його хвилює, що в Одесі ще більшою мірою, ніж у Бобринці, «на кожному кроці зустрічаєш світлі особи і ці особи на очах гинуть під гнітом комерції, інтриг і всяких паскудств. На село, — казав він, — туди, у натовп простолюдинів, де чесне слово святе, де люд не розбещений, де прислів'я і заповіді батьків додержуються свято, там наше місце, там арена для застосування наших сил» (6, 246).

З власних заощаджень М. Кропивницький планував виділити чималу суму грошей для закупівлі землі, підшукував для товариства майбутніх членів. У листі від 13 липня 1872 року він повідомляв Є. Мячикова, що для створення общини він навіть знайшов у Одесі механіка Павловського, який знає різні ремесла і може бути корисний, як своєрідний Рахметов².

Ідею М. Кропивницького, як довідуємося теж з цього листа, підтримував також І. Тобілевич.

М. Кропивницький висловлював і свої погляди на соціалістичний спосіб господарювання, на соціалізм та комунізм

¹ Л. Стеценко. І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). Життя і творча діяльність. К., Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1957, стор. 21.

² Рахметов — персонаж роману М. Чернишевського «Що робити?».

взагалі. Погляди ті явно утопічні, але вони свідчать про демократичний світогляд драматурга.

У 70-х роках у Росії великого розмаху набрав народницький рух. Революційна інтелігентська молодь, переодягнувшись у селянський одяг, ішла в села, в гущу народу, прагнучи підняти маси на виступи проти царизму.

Є дані, що до «ходіння в народ» причетний і молодший брат Марка Лукича Володимир. Про нього дослідники творчості М. Кропивницького майже нічого не знають. В автобіографії згадується лише про те, що брат, працюючи вчителем «умілости» в реальному училищі в Ананьєві, застудився на полюванні й помер. «Я його не знав,— пише М. Сочеванов,— але матінка мені про нього говорила. Він був студент-народник. За це його виключили й дали «вовчий квиток» (за сучасними даними, В. Л. Кропивницький навчався в Другій Київській гімназії, а потім в університеті.— М. С.). Ходив він од села до села, в драганому кошуку, з довгою палицею, з торбою. Застудився й помер від гарячки. Моя матінка поховала його в Бобринці»¹. Цілком можливо, що правду про брата драматург не розкривав з цензурних міркувань.

Службова діяльність М. Кропивницького припадає на час урядових реформ 60-х років, тому цікаво розглянути ставлення до них драматурга.

Розпад феодально-кріпосницького ладу і розвиток капіталістичних відносин особливо виразно проявлялися саме тут, на півдні України, де ще тривала колонізація величезних земельних масивів. Поміщики намагалися будь-що зберегти своє володіння землею. Перед реформою предводитель Херсонського губернського дворянства Касинов спеціально їздив у Петербург і від імені херсонських помі-

¹ Лист М. Сочеванова від 16 липня 1962 року до автора цієї книги. Всі листи, використані в книзі, зберігаються в архіві автора.

щиків «агітував за звільнення селян без землі», з цією метою давав, «кому треба», обіди та вечері»¹.

Про обезземелення селян на північній Херсонщині перед реформою змушені були говорити навіть царські урядовці. Херсонський губернатор, наприклад, 1858 року визнавав, зокрема, що селяни поміщика А. Федюхіна Бобринецького повіту не мають ні господарства, ні господарських будівель, а живуть на повір'ї поміщика і працюють на нього цілий тиждень.

У зв'язку з обезземеленням селян швидко зростало населення Бобринця. Якщо за даними перепису 1835 року в містечку проживало 6000 чоловік, то 1859 року тут уже було 9000 мешканців².

Підписаний у лютому 1861 року маніфест про скасування кріпацтва був обнародований на початку березня. Реформа виявилася кріпосницькою: земля залишилась у поміщиків. Селянин міг викупити присадибну землю, наділу ж — лише за згодою поміщика. Якщо поміщик не погоджувався її продавати, то селянин мусив одбувати панщину і сплачувати оброк, тобто поміщик на невизначений строк діставав право на землю і на працю селянина. Селянські ж наділи на час проведення реформи різко зменшились. (У Херсонській губернії вони досягли до 13,8 відсотка розміру дореформених надільних ділянок).

Селяни Бобринецького повіту одержували по три-чотири десятини наділу і сорок днів на рік мусили відробляти на землях поміщика. В додатку до місцевої газети «Голос Юга» опубліковано цікаві матеріали про приватне землеволодіння в Єлисаветградському повіті за станом на 1865 рік,

¹ П. А. Зеленый. О последних годах крепостного состояния.— «Великая реформа», 1911, т. IV, стор. 93.

² Див.: Материалы для географии и статистики России, СПб., 1863, стор. 755.

тобто на перші пореформені роки. У володінні дворян і чиновників на той час було 95,8 відсотка землі, а в селян — тільки 1,2 відсотка¹.

Як службовець повітових установ, усе це добре знав М. Кропивницький. Думок про реформу й ставлення до неї драматурга історія не зберегла. Але дуже дотепна його розповідь про випадок, що трапився в бобринецькій церкві під час слухання маніфесту, проливає яскраве світло на те, що М. Кропивницький критично ставився до «звільнення» селян.

«Коли в Бобринці вийшли люди з церкви, послухавши маніфест, то один дядько гукнув на паперті:

— А де ж воля, про котру казали?

— Хіба ти не чув? — питали декотрі.

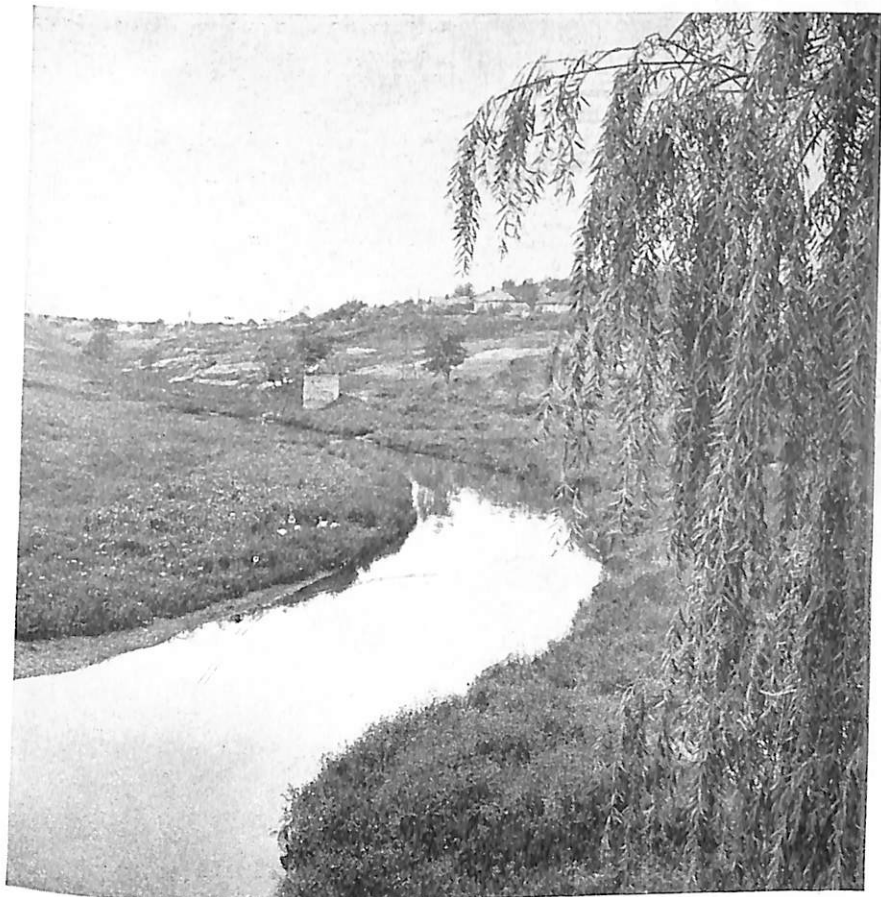
— Чув! Чув те, що перш нас по с..., а тепер сказано: «Бить по всьому!». От тобі й воля!

Люде тямущі почали йому тлумачити, що «буть по сему» означає: нехай буде так, як сказано, а не бить по всьому, але дядько довго крутив головою, одказуючи:

— Ой, щось воно не так...» (6, 215).

На час перебування М. Кропивницького в Бобринці припадає і ряд інших урядових реформ, які царат запроваджував, пристосовуючись до нових, капіталістичних умов.

Минула, але мало що змінила судова реформа (листопад, 1864); з'явилися перші адвокати, нотаріуси. Над селянином усе ще тяжіло подушне, соляний податок, акциз на тютюн; селянина все ще карали різками у волосних судах. В іронічному плані драматург говорить і про цю реформу: «І запанувала реформа: замість повітових суддів — окружні, наїхали з Петербурга чепурненькі чиновники, з холодно-паперовими тварями, сухими та дотепно

Річка Сугаклей поблизу Бобринця, де любив відпочивати М. Л. Кропивницький.

¹ Див.: Ежегодник «Голоса Юга» (додаток до газети «Голос Юга»). Єлисаветград, 1913, стор. 64.

Сучасний вигляд колишнього будинку повітових установ, де працювали М. А. Кропивницький та І. К. Тобілевич (І. Карпенко-Карий). Бобринець.

виголеними, безвусі і на всі гудзики защепнуті...» (6, 136—137).

Та найбільший відгомін у повіті дістала земська реформа. «Положення» про органи місцевого господарського управління — земські управи — вийшло ще в січні 1864 року. За ним на місцях мали створюватися повітові земські зібрання.

Перше земське зібрання Бобринецького повіту відкрилося 2 березня 1865 року в Єлисаветграді. Але вже на третій день над ним почали нависати хмари: постало питання, чи можна обирати членами управи селян, «не підготовлених до роботи в управі». Одержали телеграму від губернатора, за якою «сільські гласні можуть бути вибрані на всі посади». Заворушилися перші ряди дворян, купців та повітових чинів від міст: «Не буде такого, щоб ми сиділи поряд з мужиками!».

Ображене панство демонстративно обрало до керівництва управою вчорашніх кріпаків Мусія Албула, Федора Неділка, Юхима Оліференка та Давида Поповкіна. Розгублені селяни подали заяву, що жоден з них «письмових справ вести не може». Та на будь-яке запитання обраних дворяни відповідали: «Ви хотіли — вас обрали, а тепер дійте, як знаєте».

Якимось дотепникам спало на думку сфотографувати першого голову управи Мусія Албула. Западливі дворянчики посадили розгубленого бородатого селянина біля фігурного столика в м'яке оксамитове крісло і, щоб підкреслити неписьменність земського голови, порадили йому показувати пальцем у відкриту на столику книгу, а другу книгу всунули за полу довгого поношеного сіряка, підперезаного очкурком. Незабаром фотографія, як і перші вибори земства Бобринецького повіту, стала відома всій земській Росії.

Через два тижні на ім'я повітового предводителя дворянства прийшла депеша від губернатора Клушина, за якою

вимагалось «по прибутті гласних усіх станів 31 числа в Єлисаветград... приступити до виборів нового складу управи». 1 квітня 1865 року до управи було обрано відставного полковника Тихонова, дворян Зеленого і Соколова-Бородкіна та купця Рогаського. Селянам кинули чорні шари.

З приводу цих дивовижних виборів широкої популярності набув вірш Лизогуба «Відчит земського гласного 1865 року», особливо іронічно звучала його остання строфа:

Козак — стріляй, чернець — постись,
Правдивий пан — письма учись,
Суддя — так взятку не бери,
А посполитіі — ори!

З перших днів діяльності земств, так гучно розрекламованих царизмом, селяни збайдужили до них, а їхні гласні, сідаючи на задні ряди в залі зібрання, вже не ходили виступати з кафедр, щоб не потрапити в немилість земського начальства або під арешт по дорозі додому.

Бобринецькому чиновникові М. Кропивницькому була відома й система виборів у міське самоврядування та справжній зміст того, що за цим «самоврядуванням» приховувалось. Тому він категорично відмовився балотуватися на виборах гласних Бобринецької міської думи.

Звичайно, причину небажання балотуватися в думу не можна вбачати лише в тому, що М. Кропивницький уже тоді був професіональним актором. Розчарування його з урядових реформ мають глибше, соціальне коріння. Про це Марко Лукич сам пише в листі до Є. Мячикова від 27 листопада 1873 року: «Бобринець ноється зі своїм самоврядуванням, як з писаною торбою, і зловживає ним, як циган украденою конякою. Розкажи, друже сердечний... що виграла міщани від самоврядування? Чи скоротилися податки... ціни на продукти, чи поліпшилися шляхи сполучення?.. Ні, друже, для багатьох іще російських патріотів

потрібна вуздечка, тому що ці патріоти доходять інколи до абсурдів. Що таке російський патріот? Що таке російський купець, дворянин, буржуа і т. д.? Глитаї. Ось чому, будучи завжди глибоко переконаний, що російський куркуль — глитаї, що справжніх друзів народу в їхньому середовищі нема, я ніколи не радів і не вітав гучним «ура!» ні гласних судів, ні земств, ні самоврядувань» (6, 255—256).

М. Кропивницький був свідомий того, що в пореформеній Росії нічого не змінилося, що в усіх нових інстанціях позаїдали ті самі дворяни, та новоявлена буржуазія, від яких нічого чекати поліпшення життя народу. І коли в листі Є. Мячикова він помітив нотки розчарування, то не здивувався: «Що означають ці ремствування, громадянська скорбота, апатія?.. — питав драматург. — А ти гадав, як дадуть вам нове управління, так і полетиться все як по маслу? Гадав, що не буде у вас ні бідних, ні жебраків, ні страждених? Ех, ти, простота!.. Не так-то легко ламається те, що створювалося віками» (6, 257).

Отже, як у розумінні урядових реформ, так і в ставленні до них драматург стояв на рівні поглядів передової людини свого часу.

Початок формування літературно-мистецьких смаків М. Кропивницького спостерігаємо ще в його дитинстві. Любов до пісні, до музики прищеплювала йому насамперед мати — вправна піаністка, яка грала на скрипці, флейті, гітарі, гуслях, мала чудовий голос; народні пісні любив також Лука Іванович.

Капітолїна Іванівна була дуже вимогливою вчителькою. Вона не раз доводила сина до сліз, біла його по руках, якщо він не так тримав пальці на музичному інструменті чи помилявся в нотах. Наука ця дала добрі наслідки. У «Картинах прошлого и настоящего» Марко Лукич розповідав,

що він дуже рано почав вільно грати фортепіанні варіації на теми українських народних пісень.

Проживання в сім'ї Дубровинських теж не минуло безслідно. Всі діти цієї сім'ї були обдаровані музиканти; Федір Дубровинський, колишній учитель музики, виступав навіть як самодіяльний композитор. Особливо вдалою була його пісня «Спів весняного жайворонка».

Ще малим Марко Лукич мав звичку ходити на міщанські весілля, куди стікалося мало не все населення Бобринця. Постійною музикою на весіллях був оркестр циган Василюкки, що складався з трьох скрипок, двостороннього баса та бубна. Інколи до них приєднувався й вільновідпущеник Яшка зі своєю «похряпаюю» флейтою, гру якого хлопця міг слухати годинами. Особливу прихильність мав до народних інструментів, а надто цимбалів. «Люблю я цей інструмент, — писав він, — особливо ввечері, коли вже зовсім стемніє, вийдеш на подвір'я, тиша скрізь, навіть страшно стає від тієї мертвотної тиші, — раптом до слуху доливають тихі звуки: «Цінь-цінь-цінь!» (6, 21—22).

З товаришами по училищу М. Кропивницький і собі часто влаштовував «оркестри», зібравши на горищі бабусиною будинку уламки кларнетів, флейт, фаготів.

Усе це, безперечно, стимулювало розвиток музично-пісенних здібностей майбутнього діяча сцени, сприяло пробудженню його інтересу до театру.

Мандрівний цирк, який гастролював у Бобринці, на все життя залишив слід у душі Марка Лукича. Розповіді про нього проходять мало не через усі його спогади; приїздові «комедіантів» він присвятив широкий автобіографічний нарис «Картини прошлого и настоящего».

Але найбільше враження на нього справив приїзд у Бобринець мандрівної трупи Людвіга Млотковського в середині 50-х років, що грала місяців зо два у нашвидкуруч збитому дощаному театрі у дворі трактиру Шулимки.

Трупа ця, що 1832 року відділилася од відомої трупи Івана Штейна, була вихована на традиціях таких майстрів театрального мистецтва, як Михайло Щепкін, Карпо Соленик, Осип Петров (що, до речі, почав свій гучний артистичний шлях у елісаветградських погребках), Іван Дрейсіг, Микола Рибаків, Любов Млотковська. Не випадково й тепер ми згадуємо про цю трупу як про одну з найкращих провінціальних труп того часу, а про її антрепренера — як про людину, глибоко віддану мистецтву. І хоч тривалі гастролі у глухому Бобринці — свідчення творчого згасання ще недавно «першого істинно серйозного й культурного провінціального театру»¹, але традиції попередників — славнозвісних акторів цієї трупи, безперечно, ще жили. На час гастролей трупи у Бобринець багато хто приїхав з Єлісаветграда та прилеглих сіл. «Чиновництва наїхало сила, і всякого панства, дякуючи чому збори театр мав гарні... — всякого панства, дякуючи чому збори театр мав гарні... — згадував драматург. — Народу тоді намножилось: всі хатки, всі закапелочки були переповнені приїжджими» (6, 128 і 202).

Малий Марко не пропускав жодної вистави. Спершу він пробирався в театр з допомогою сторожа (давав йому цукор, тютюн, інколи п'ятак), потім дістав даровий прохід на гальорку від актора Померанцева, який добре грав роль Хлестакова в «Ревізорі» М. Гоголя.

Провідні актори трупи, які не раз обідали у Дубровинських, дали йому не лише даровий прохід на гальорку. Своім мистецтвом і розмовами про театр вони наблизили М. Кропивницького до сцени. Звідси, очевидно, й почався свідомий вплив передового російського театру на майбутнього важливого діяча дожовтневої української сцени.

Коли після гастролей трупа Л. Млотковського виїхала в Єлісаветград, у Бобринці всі захопилися аматорськими

¹ А. Клиничин. Николай Хрисанфович Рыбаков. М., «Искусство», 1952, стор. 21.

спектаклями. Гуртки ці ще мали, за висловом М. Кропивницького, «дитяче обличчя», але з-поміж них у 1856—1857 роках помітно вирізнявся аматорський гурток бобринецького чиновництва, очолюваний Миколою Дубровинським та його товаришем по службі Артемом Ворниковим.

Організатори цього гуртка навіть зібрали серед аматорів гроші для вистав, виявили багато винахідливості у виготовленні театрального обладнання: на декорації, наприклад, ішов товстий канцелярський папір, за ширму правило велике рядно, костюми позичали у міщан.

У будинку матері М. Кропивницького відбулися перші вистави першого бобринецького аматорського гуртка. Жіночі ролі виконували хлопці, акомпанували мати Марка та її учениці.

З автобіографічних матеріалів М. Кропивницького неважко визначити й репертуар цього гуртка. Виставлялись п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» і «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Кум-мірошник...» В. Дмитренка і «Простак» В. Гоголя (Яновського), «Іди, жінко, в солдати» А. Ващенко-Захарченка і «Одруження» М. Гоголя, «Бідність не порок», «Світить, та не гріє», «Тепленьке місце» О. Островського та інші.

На цій сцені й зробив свої перші кроки молодий Марко Кропивницький. Відомо, що тут він зіграв роль Петра («Наталка Полтавка»), Лопуцьковського і Шельменка («Шельменко-денщик»), Стецька («Сватання на Гончарівці»), Чупруна («Москаль-чарівник»), Шельменка («Шельменко — волосний писар»). Можна цілком погодитися з дослідником українського аматорського театру О. Казимировим, що «саме в цих п'єсах у різнохарактерних ролях виявився талант майбутнього «батька українського театру»¹.

¹ О. Казимиров. Український аматорський театр (Дожовтневий період). К., «Мистецтво», 1965, стор. 63.

В одному з листів драматург згадує, що йому доводилося виступати й під час навчання в Другій Київській гімназії. (Про участь М. Кропивницького в аматорському русі тих років у Київському університеті свідчень не збереглося).

Приїжджаючи на канікули в Бобринець, він розповідав Іванові Тобілевичу «про київські спектаклі та про славетних артистів: [добродіїв] Фабіянську, Андрєєву, П. А. Нікітіна...» (6, 130). Гра артистки Фабіянської в якійсь перекладній мелодрамі справила на нього таке враження, що він «ходив скільки день як непритомний, як очмарілий, і ніяка наука не лізла» (6, 211) йому в голову. Бачив він цю артистку й у виставі «Материнське благословіння».

Повернувшись у Бобринець, Марко Лукич уже мав певне уявлення про театр і його мистецтво.

На той час у містечку давав вистави новий гурток, очолюваний заїжджими акторами Соболевими. Про діяльність цього гуртка, про його успіхи і невдачі М. Кропивницький знав з листів матері та з розповідей І. Тобілевича. Соболеви починали з водевілів. Грали самі, а акомпанувати упрохали Капітоліну Іванівну, яка також виступала як аматорка і мала успіх, особливо в комічних ролях.

До Соболевих поступово приєднались канцеляристи повітових установ: Л. Жулінський, А. Корнієнко, І. Тобілевич. «На канікулах, приїхавши з університету, — згадував драматург, — я також брав участь у спектаклях заїжджої пари» (6, 103), тобто подружжя акторів Соболевих.

Згодом цей гурток очолив колишній провінціальний актор К. Голубовський.

Приїхавши з Києва і влаштувавшись у Бобринецький повітовий суд, М. Кропивницький теж увійшов до гуртка К. Голубовського. Слідом за ним до аматорів прилучилися Михайло і Петро Тобілевичі, П. Новицький, О. Деревянкін, Є. і С. Мячикови, сім'я Кольчицьких, Петров, Бржоховський, Цибульська та інші.

Після К. Голубовського деякий час режисуру вів А. Дубовецький.

Пізніше режисером гуртка став М. Кропивницький. І не випадково. На той час він уже мав певний успіх у влаштуванні аматорських вистав, у яких виступав як визнаний всіма здібний актор. Він володів високим баритоном, знав нотну грамоту та мав досвід у покладенні пісень, які чув, на голоси. Марко Лукич залучив до гуртка й школярів, які виступали в хорі і яким доручалися жіночі ролі. Взагалі, з добром виконавців жіночих ролей було найважче, бо «не скоро панни насмілились увійти в коло» (6, 214). Спочатку в жіночих ролях виступала Михайлина Купріянівна Тобілевич, за визначенням М. Кропивницького, пречудова Цвіркунка в «Чорноморському побиті» Я. Кухаренка. В цій ролі доводилося виступати й... Іванові Тобілевичу.

Побачивши успіх аматорських вистав і зрозумівши, що з них можна мати неабиякий зиск, користололюбний Медовий збудував у своєму трактирі сцену. Таким чином аматори дістали справжній, хоч і невеликий, кін. Це мізерне приміщення було «завдовжки 11 аршинів разом з коном і 6 завширшки...» (6, 115). Прізвисьце Медового справді підтверджується архівними документами, які знайшов автор цієї книги¹.

Крім уже згадуваних творів, гурток залучав усе нові й нові п'єси українських та російських авторів: його репертуар був широкий, прем'єри відбувалися щонеділі.

Старші чиновники ставилися до гуртка все ще з погордою, але щодалі крига зрушувалася і нарешті рушила остаточно. Трапилося так, що губернатор П. Клушин, відомий театрал, будучи в Бобринці з інспекційною поїздкою, почув про існування аматорського гуртка, забажав побачити його гру. Гуртківці поставили «Не в свої сани не сідай» Олек-

¹ Кіровоградський обласний державний архів, ф. 361, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

Сучасний вигляд приміщення колишнього трактиру Медового, де часто виступав в аматорських виставах М. Л. Кропивницький. Бобринець.

Сучасний вигляд колишнього будинку У. Дубровинської, де жив
М. Л. Кропивницький у дитячі роки. Бобринець.

Сучасний вигляд колишнього будинку міської ратуші, де працював
М. Л. Кропивницький. Бобринець.

М. Л. Кропивницький. 1873 рік.

сандра Островського. Губернаторові сподобалася вистава, він навіть похвалив Марка Лукича в присутності інших чиновників. «Після цього спектаклю бобринецьке аматорське коло ніби здобуло собі санкцію» (6, 215), — писав М. Кропивницький.

Популярність гуртка і його вистав зростала. Аматорів почали запрошувати на «гастролі». Під вечір веселе товариство мандрувало безкраїми степами та балками до ближнього села. Везли з собою все, навіть декорації. Виставу грали в якомусь сараї чи клуні. Селяни радо приймали цей по-справжньому народний театр. А вночі, завітчані польовими квітками, артисти поверталися в Бобринець.

Великі послуги гурткові робили заможні жителі міста. Одним з найактивніших меценатів був козак, переселенець із Золотоніського повіту на Полтавщині, Трохим Гальчук. Він давав свої кінні або волів упряжки чи наймав їх для аматорів, які їздили по селах з виставами; позичав гуртківцям козацький одяг, зброю, а іноді й гроші для постановки нового спектаклю. Найвірогідніше, що з Т. Гальчуком М. Кропивницький міг познайомитися в ратуші, про що свідчать і знайдені автором цієї книги архівні документи Гальчука, які оформлялися саме в Бобринецькій ратуші¹.

Марко Кропивницький керував цим гуртком і після переведення повітових установ у Єлисаветград (1868—1870). Самодіяльні актори і хористи виступали тоді в земському будинку, в просторому залі мирового судді. Часто до участі в концертах запрошувалися з Єлисаветграда оркестри Фроїма або Циганка.

Гурток працював досить інтенсивно. «За три зими, — згадував драматург, — я вистановив у Бобринці не менш сорока спектаклів» (6, 137).

¹ Кіровоградський обласний державний архів, ф. 361, оп. 1, арх. 14, арк. 8, 9, 10 та арх. 15, арк. 2, 21.

Проте діяльність бобринецького аматорського гуртка на чолі з М. Кропивницьким у 1864—1865 роках, тобто до переведення повіту в Єлисаветград, куди виїхала й значна частина найактивніших гуртківців, була найвищим злетом. На цей період припадає й постановка першого драматичного твору М. Кропивницького — «Микита Старостенко, або Незчучешся, як лихо спобіжить».

Писати Марко Лукич почав рано. «Покійний батько, — розповідав він, — згадуючи моє дитинство, часто казав моїй дружині, що я в дитинстві складав сам пісні, писав вірші і мав чудову пам'ять» (6, 267).

На 60-і роки припадає поява перших поетичних творів М. Кропивницького. Уже 1867 року на бенефісі російсько-го актора, пізніше відомого театрального діяча М. В. Лен-товського, він уперше проспівав у дивертисменті власні куплети російською мовою «Тришка». Невідомо, коли написані молодим М. Кропивницьким вірші-куплети, але, безперечно, вони належать саме до раннього періоду його літературної творчості, доказом чого можуть служити віршовані тексти в ранніх драматичних творах, зокрема у фіналі водевіля «Помирились» та в окремих сценах із водевіля «За сиротою і бог з калитою, або ж Несподіване сватання».

Найбільш ранній автограф віршів-куплетів, що зберігся, відноситься до грудня 1881 року. Зібравши шість віршів-куплетів, Марко Лукич надіслав їх своїм друзям і прохав опублікувати.

Ранні вірші-куплети характеризують світогляд молодого письменника. З них можна судити про коло його життєвих інтересів і спостережень, про його ідейні смаки та уподобання. З них видно, що твори писалися в перші пореформені десятиріччя, що переважна більшість їх має яскраво виражене соціальне звучання. З цієї точки зору особливо

показові такі куплети, як «Тере-фере-куку!», «От тобі, Гандзю, книш!», «Коли б свині та роги»; всі вони написані в одному, так би мовити, ключі.

Матеріал для своїх віршів-куплетів М. Кропивницький брав із життя. В одному з листів до О. Суслова (1889) драматург говорив, що має намір написати серію нарисів, у яких розповість і про спостереження херсонського поміщицького зубожіння та заміщення колишніх землевласників Шуляковими, Дмитряними, Воликами. Свій намір виступити як нарисовцеві й публіцисту, М. Кропивницькому не вдалося цілком здійснити. Проте поява у 90-х роках нових землевласників — Шулякових, Дмитрян, Воликів та інших — незримо стоятиме за багатьма персонажами його п'єс; цих багатіїв автор і викриває в «куплетах». З деякими особами, про яких згадував митець у листі до О. Суслова, він був навіть знайомий. Йдеться, наприклад, про бобринецького купця А. Дмитряна, повітового земського гласного. У 1865 році він мав домоволодіння вартістю в тисячу карбованців і був, безперечно, добре знайомий драматургові. Збереглися відомості про земельну спадщину, яку він заповів своїй дружині Г. Дмитрян. Вдова купця була відома на Єлисаветградщині особа. За численними згадками старожилів, після смерті членів своєї родини вона вирішила все багатство повернути громаді. Г. Дмитрян робила різні пожертвування та споруджувала «богоугодні» заклади, зокрема лікарню Червоного Хреста імені св. Анни в Єлисаветграді, яку й утримувала на свої кошти, тощо.

Досить багатим був і Ф. Волик. Селянин за походженням, він заповів своїм дев'ятнадцяти спадкоємцям 1402 десятини землі тільки в Семикосівці Нечаївської волості.

М. Кропивницькому могло бути відомо також про зубожіння добре знайомих йому дворян Соколових-Бородкіних, Флориних, Деревянкіних та інших. Навіть далеких родичів його торкнувся цей неблаганний суспільний процес —

перехід старих дворянських землеволодінь до рук енергійних хижаків нової, капіталістичної формації: занепад дворян Зайковських (родичів першої дружини драматурга) і зростання багатства Бредюкова (брата другого чоловіка Г. Кропивницької-Сочеванової).

Вірші-куплети Марко Лукич писав переважно для естрадного виконання. Вже в першому виданні творів (1885) вони й надруковані були як пісні, музику до яких написали М. Лисенко, В. Сокальський та сам автор.

Першим драматичним твором Марка Кропивницького була п'єса «Микита Старостенко...¹, або Незчужся, як лихо спобіжить».

Цікава історія її написання.

П'єсу автор почав писати ще 1863 року, коли навчався в Київському університеті, а потім вперше поставив її у Бобринці. 1873 року знову повернувся до неї, переробив і дав назву «Дай серцю волю, заведе в неволю».

Але й нова редакція цього драматичного твору не задовольнила Марка Лукича. У 1881—1882 роках, готуючи п'єсу до першого видання, він утретє взявся за її доопрацювання. Деякі поправки він при виданні збірки своїх творів у 1885 році і особливо ретельно підготував останній

¹ Твір «Микита Старостенко...», що досі вважався втраченим, у 1952 році передано Державному музею театрального мистецтва УРСР М. Г. Варакіною, донькою Є. Є. Мячикова. Повна її назва «Микита Старостенко, або Незчужся, як лихо спобіжить». Проте окремі літературознавці продовжують і понині називати п'єсу «Семена Мельниченко» — Н. П а д а л к а. Вивчення творчості І. Карпенка-Карого в школі. К., «Радянська школа», 1970, стор. 35; Л. С т е ц е н к о. І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич), стор. 197; С. В. Т о б і л е в и ч. Мої стежки і зустрічі, стор. 151; В. К р а м а р е н к о, І. О л і ф і р е н к о. Кіровоградщина. Дніпропетровськ, «Промінь», 1967, стор. 72. Назва п'єси іменем другорядного героя суперечить ідейному змістові першоредакції.

прижиттєвий список цієї драми (у світ вона вийшла тільки 1911 року, після смерті автора).

Для написання п'єси «Дай серцю волю...», як і для написання наступних творів, Марко Лукич брав факти з повсякденного, багатого класовими суперечностями життя села південної України. Він сміливо узагальнював свої спостереження. Тему водевіля «За сиротою і бог з калитою...» «взято з дійсної події»; у водевілі «Помирились» відтворено риси, властиві бобринецьким міщанам та чиновникам; у драмі «Глитай, або ж Павук» змальовано бичків, тих куркулів-визискувачів, яких багато було навколо Сочеванового хутора, де автор писав свій твір, і т. д.

Автор цієї книги розшукав ряд даних, що нагадують події, які могли б лягти в основу драми «Дай серцю волю...», зокрема, ім'я того, кого міг обрати драматург для створення образу Микити. У Бобринці ще й тепер ходять перекази, що цей персонаж для драми було списано з одного із синів Трохима Гальчука — уже згадуваного тут мецената аматорського гуртка. Трохим Гальчук мав двох синів — працюючого Йону та п'яницю й бешкетника Феодосія. В один із рекрутських наборів «під аршин» потрапив Йона. І батько вирішив замість нього відправити в солдати свого молодшого розбещеного сина. (Дозвіл на заміну рекрутства Т. Гальчук міг одержати лише в міській думі, де секретарем на той час був М. Кропивницький).

Військовий писар Феодосій Гальчук, за даними його «Послужного списку», потрапив в армію «охотою за брата», тобто «по всеобщему в імперії набору» в лютому 1871 року (це було за вісім місяців до від'їзду М. Кропивницького з Бобринця).

Редагуючи «Микиту Старостенка...» в 1873 році, а потім (1882) переробляючи його на драму «Дай серцю волю...», М. Кропивницький, безперечно, знав про заміну рекрутства.

Це легко визначити з самого твору. У першоредакції (1863) заміни рекрутства ще не було. У другій редакції (вона створена через два роки після драматичного випадку в родині Гальчуків) сирота Іван Непокритий, почувши, що його побратима визначено в рекрути, зголошується йти за нього (у другій сцені четвертої дії старшина наказує писареві записати, «що Іван Непокритий охотою йде у москалі за Семена Мельниченка» (1, 550), тобто в п'єсі термінологічно дослівно повторюється запис із «Послужного списку» Феодосія Гальчука. У третій редакції (1882) сцену у волосній управі драматург вилучив; Іван Непокритий заявляє, що піде за нещодавно одруженого побратима в москалі.

Реальний факт заміни рекрутства набув у письменника нового осмислення. Автор показав благородні риси простого народу. Взаємовиручка і почуття солідарності — ось чим керувався Іван Непокритий, коли робив рішучий крок.

У другій та третій редакціях замінено також прізвище лиходія Старостенка на Гальчука, прообразом якого, напевно, й став Феодосій Гальчук.

Збіг обставин наводить на думку, що, можливо, в редакції 1882 року письменник показав подальшу долю свого героя: якщо в другій редакції Іван воює з поляками — інсургентами, то в третій — з турками. На третьому варіанті п'єси простежується й зростання світогляду письменника, який усвідомлює, що війна царату з польським населенням ганебна. Твір «Дай серцю волю, заведе в неволю» став окрасою української класичної драматургії і театру.

У Бобринці Марко Лукич написав ще кілька п'єс. Тут він почав працювати над широко відомою драмою «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» (щоправда, першоредакція її до нас не дійшла, тому можна тільки робити припущення, що твір дороблявся і мав кілька варіантів).

У цей період М. Кропивницький створював і одноактні

комедії-водевілі. Автор був добре обізнаний з українськими водевілями першої половини ХІХ століття, зокрема з водевілями І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Гоголя (Яновського), В. Дмитренка, а також з російськими водевілями М. Хмельницького, О. Писарева та інших. Водевілі Марка Лукича раннього періоду не стояли вище творів його попередників чи сучасників, але вже в них драматург порушував теми, які пізніше стали провідними в його творчості.

У 1869 році М. Кропивницький написав комедію «Помирились» і надрукував її в одеській газеті «Новоросійський телеграф» влітку 1872 року, тобто відразу після виходу на професійну сцену. Можна твердити, що в Бобринці написано й водевіль «За сиротою і бог з калитою...», опублікований тією самою газетою кількома місяцями раніше від комедії «Помирились».

У комедії «Помирились», написаній через вісім років після виходу в світ маніфесту про скасування кріпосного права, М. Кропивницький розкриває потворні явища капіталістичних відносин на селі. Тему новоявлених «чумази», що так хвилювала письменника у віршах-куплетах, він розвиває в драматичному жанрі.

В образі багатого міщанина Панаса Гуріна показано нового експлуататора — куркуля, який нещадно визискує трудове селянство і який нажив багатство шляхом експлуатації заробітчанської праці. То не вигадка автора, що Панас Гурін, не вміючи розписатися, мав на службі в ратуші підпис-печатку і прикладав її до протоколів та довідок, які потребували підпису¹.

¹ У Справах Бобринецької міської ратуші, що зберігаються в Кіровоградському обласному державному архіві, подибуємо неоковирні підписи ратманів і бургомістрів Гальчука, Савченка, Мельникова, Каліберди, Авдієнка, підписи-печатки ратманів Верзана, Павелка, волосних старшин Борисова, Стебловського, які, очевидно, зовсім не зналися з грамотою.

У службових установах Бобринця часів Кропивницького широко процвітало хабарництво і здирство. Не випадково у п'єсі Панас Гурін, розмовляючи з шинкарем, тепло згадує свою службу в ратуші: «Відові у нас були чиновники: там такі були, що й з мертвого здеруть! Як інший часом не дає хабара, так вони йому й кишені повивертають...» (1, 134).

У ранній творчості драматурга знаходимо й позитивні образи чиновників, як-от сільський учитель і волосний писар Сокурєнко («Помирились») та сільський писар Яків Приблуда («За сиротою і бог з калитою...»). У цих п'єсах відчувається потяг М. Кропивницького до культурницьких, просвітительських ідей. (Деякі з них драматург не раз висловлював в автобіографічних матеріалах і, зокрема, в листах до Є. Мячикова).

Безпосередні бобринецькі враження М. Кропивницький використав і в п'єсі «Пошились у дурні», написаній під час гастролей у Галичині. У п'єсі «Беспочвенники», у водевілі «Лихо не кожному лиху, — іншому й талан» спостерігаються факти, близькі до біографії драматурга.

В листопаді 1871 року Марко Лукич дебютував на сцені Одеського народного театру. Відтоді він не зраджував акторського покликання до останнього дня життя: все, що мав, віддав сцені, бо «любив більше рідний театр, ніж мундир». Відтоді він, «служитель святого мистецтва», то словом, то піснюю, то німим зворушливим порухом виховував любов до правди, до справедливості. Відтоді почалося його «кочівне життя».

Три роки він грав в Одесі, але вже зимовий сезон 1873/1874 років закінчував у Харкові. Потім — гастролі з невеликим товариством у Петербурзі, режисерська праця в херсонського антрепренера Медведєва.

У перші роки професіональної акторської діяльності

М. Кропивницького неодноразово запрошували повернутися на службу в повітових установах. Є. Мячиков радив драматургові балотуватися на гласного Бобринецької міської думи. 1872 року в Одесу до нього приїхав І. Тобілевич і пропонував тримати екзамен на посаду нотаріуса в Єлисаветграді, розповідав про популярність тамтешнього аматорського гуртка, у виставах якого він міг би брати участь. З Бобринця до М. Кропивницького приїздила ціла депутація прохати його повернутися до рідного міста. Але він відмовив усім, бо «наваживсь вже не звертати з того шляху, на котрім почував себе живучим» (6, 137), «назавжди розпрощався з канцелярією і віддався цілковито на службу мистецтву» (6, 257).

Херсонський сезон 1874/1875 років був, за визнанням самого драматурга, найнеудалішим у його мандрівному акторському житті. Заборгувавши акторам, антрепренер утік з трупи, і М. Кропивницький, якому товариство доручило керівництво справами, ледве дотягнув до кінця сезону. Він витратив на трупу всі свої заощадження.

Навесні 1875 року Марко Лукич повернувся в Єлисаветград.

Одразу по приїзді він став діяльним членом аматорського гуртка, зокрема, брав участь у першій постановці відомих «Вечорниць» П. Ніщинського, написаних композитором спеціально для єлисаветградських аматорів, до їхньої вистави «Назар Стодоля» Т. Шевченка.

Є дані, що приблизно в цей час М. Кропивницький працював управителем маєтку поміщиці Рогаської¹. Не виключено, що після невдалого херсонського сезону він змушений був іти управителем до знайомої поміщиці, а одержавши запрошення від Т. Романович, антрепренера галицької трупи, облишив управління й поїхав у Галичину та на Буковину.

¹ Див.: П. К. Саксаганський. Думки про театр, стор. 31.

У жовтні 1875 року Марко Лукич знову приїхав у Єлисаветград і дав згоду до весни очолити аматорський гурток, що мав уже досить пристойну сцену в Громадському зібранні. Щотижня гуртківці давали кілька вистав. Душею товариства були Тобілевичі. Крім Івана Карповича, що був «одним із заправил» гуртка, грали також Марія та Микола Тобілевичі, Гарновський, Рильський, Беззабава, Дараган, Грузевич-Нечай та інші.

За час перебування драматурга в цьому гуртку аматори зіграли весь український репертуар; ставили також спектаклі за творами російських авторів. Гра гуртківців частіше більш захоплювала глядачів, ніж гастролі приїжджих професіональних труп.

У цьому гуртку М. Кропивницький мав шире коло обов'язків. Крім того, що він виступав як актор і режисер, доводилось оркеструвати музику для дванадцяти інструментів, писати декорації, багато уваги приділяти навчанням аматорів-початківців. Для молодих учасників Марко Лукич був прикладом, ідеалом, улюбленцем, і вони переймали від нього все, ладні були виконати будь-яке доручення. А 16-річний П. Саксаганський разом зі своїм приятелем А. Грабенком цілі дні «не вилазили з клубу і допомагали Маркові Лукичу малювати декорації: ґрунтували їх, варили клей...»¹.

У мемуарах П. Саксаганський цікаво розповідає про свої з М. Кропивницьким мандрівки у прилеглі до Єлисаветграда села: Лелеківку, Обознівку, Мар'янівку, Грузьке, Іванівку, Шостаківку, Кардашеву, про часті відвідини кавалеристів, що приїздили до Єлисаветграда «на траву». Ці знайомства й зустрічі в різні роки збагачували драматурга життєвим матеріалом, таким необхідним митцеві для літературної і сценічної творчості.

¹ П. К. Саксаганський. Думки про театр, стор. 32.

М. Кропивницькому особливо подобалася гра Марії Тобілевич, яка після закінчення гімназії працювала в народній школі і брала діяльну участь у виставах на користь бідних учнів. Не випадково, одержавши запрошення на літній сезон 1876 року на посаду режисера опереткової трупи катеринославського антрепренера Ізотова, Марко Лукич забрав з собою і М. Тобілевич. Звідси й почався її недовгий, але яскравий шлях професіонального сценічного життя.

Після горезвісного «Емського указу» бобринецький міський голова Д. Массалітін надіслав М. Кропивницькому в Катеринослав запрошення повернутися секретарем у думу, але драматург відмовився. Він цілком перейшов на російський репертуар, посилено вивчав класичну й світову драматургію, шліфував російську вимову. Протягом кількох наступних років, за власним свідченням М. Кропивницького, він зіграв близько 500 ролей у репертуарі російського театру — від губернатора в оперетці «Птички певчие» Ж. Оффенбаха до Отелло.

У 1876—1881 роках Марко Лукич працював у різних трупах, переважно на півдні України. З рецензій «Єлисаветградского вестника» та з листів драматурга до А. Маркович видно, що грав він у російських та перекладних драмах, комедіях, водевіях, операх та оперетах, співав у дивертисментах. Як людина, що розуміла виховне значення театру, Марко Лукич прагнув до серйозного репертуару, скаржився на втому через щоденну витрату сил у малозначущих виставах, поривався згуртувати українську трупу. Перебуваючи у Єлисаветграді, він багато писав як драматург, створював музичні композиції (наприклад, дуєт на слова Т. Шевченка «За сонцем хмаронька пливе»).

Про популярність його як співака цікаво розповіла нам старожил Кіровограда, давня шанувальниця театального мистецтва М. Зерцалова: «Це було на початку 70-х років, узимку. По Єлисаветграді поширилася чутка, що в залі

Громадського зібрання відбудеться концерт для студентів та учнів з участю нашого земляка М. А. Кропивницького. Зал був переповнений. Спершу пройшла літературна частина, потім хтось грав на скрипці, віолончелі.

Публіка чекає, нервує.

Та ось на підмостках з'явився Марко Лукич. Грім оплесків. Він почав із Шевченка: під акомпанемент виконав «Реве та стогне Дніпр широкий...». Співав без вишуканих правил і норм, без підкреслення свого вміння, а так, як їх (пісні) співає народ. Це була широка зорова й слухова картина. Я сиділа в німому захваті, дивилася на його натхненне обличчя і бачила все: і Дніпро, і хвилі, і місяць серед хмар; я чула, як сичі перекликалися і як скрипів ясен. Після пісні я довго не могла отямитись, а потім і сама почала аплодувати. Публіка реве, плеще, тупає ногами. Зі сцени його не відпустили. Марко Лукич виконав «Ой під вишнею». Публіка не заспокоюється. Потім проспівав куплетні номери: «Ішла дівчина бережком», «Ой за гаєм, гаєм» та інші. Викликають знову. Тоді він розвів руками, почував потилицю і почав співати «Удовицю»...

Після концерту молодь випрягла коней з візка і сама відвезла Марка Лукича до готелю¹.

У Єлисаветграді розширюється його інтерес до творів вітчизняної та зарубіжної літератури. У своїх листах драматург цитує Шевченка, Квітку-Основ'яненка, Куліша, неодноразово посилається на Грибоедова, Некрасова, Гоголя, Шекспіра, Гете, Оффенбаха, згадує героїв Байрона, Бічер-Стоу, говорить про окремі твори Островського, Старицького, Александрова, Кухаренка, а також Ядова, Потехіна, Полевого, Соловйова, Словацького, Бурдіна, Сухоніна, Курочкіна та інших. Він мав усі неопубліковані українські п'єси (одержував їх від бібліотекаря Алексан-

¹ Спогади М. Зерцалової, які записав автор цієї книги у 1951 році.

дринського імператорського театру, що мав зв'язки з Петербурзьким цензурним комітетом). У листах знаходимо й коротку, але влучну характеристику більшості цих творів.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років у Єлисаветграді гуртувалися народники. Незважаючи на вузькість своєї програми, вони відіграли певну роль у політичному житті міста й повіту: проводили культурну й освітню діяльність, виступали з критикою залишків кріпосництва та куцих буржуазних реформ.

Одним з керівників цього гуртка був І. Тобілевич. Секретар поліції, Іван Карпович переховував революціонерів, допомагав друкувати на гектографі нелегальну літературу, яку вони потай поширювали серед освічених селян повіту. Він був у курсі багатьох поліцейських справ по нагляду і давав дуже цінні відомості друзям, коли й за ким починала стежити поліція, допомагав придбати паспорти особам, які були під наглядом.

Дружба з І. Тобілевичем, безперечно, відіграла певну роль у зростанні політичної свідомості М. Кропивницького. У листах цього періоду знаходимо гостре засудження панства, до якого він затаїв «вічне почуття обурення» (6, 312), критику релігії, негативне ставлення до чорносотенних погромів і політичної реакції в Російській імперії.

Рік 1881-й — переломний в історії української театральної культури. Звідси бере початок її нова ера, ера сценічного реалізму школи Кропивницького. Після того як царат з політичних міркувань змушений був дозволити українські вистави, Марко Лукич відчув під ногами твердіший ґрунт і вирішив організувати професіональний колектив українських акторів.

Весною 1882 року він діяльно взявся до праці. Уже до зимового сезону написав свої кращі твори: «Глітай, або ж Павук», «По ревізії», остаточно доопрацював драму «Дай

серцю волю, заведе в неволю», створив, по суті, новий варіант п'єси «Доки сонце зійде, роса очі виїсть»; того ж року видав першу збірку своїх творів.

Драматург уважно добирав акторів для першої професійної української художньої трупи. Це були переважно аматори. На виклик М. Кропивницького в Єлисаветград прибули М. Садовський, К. Стоян-Максимович, І. Загорський, Н. Жаркова, О. Вірина, О. Маркова; восени приїхала й М. Заньковецька. Пізніше до них приєдналися М. Садовська, Г. Затиркевич-Карпинська, П. Саксаганський, І. Карпенко-Гарий.

Створена М. Кропивницьким перша професійна українська художня трупа (її в 1883—1885 роках очолював М. Старицький) виступала в різних містах Росії та України і здобула громадське визнання.

З трупи М. Кропивницького з часом утворилися три товариства, які пізніше породили десятки нових антреприз, труп та драматичних колективів.

III

ВУЛИЦЯ БОЛОТЯНА, БУДИНОК М. ЗАЙКОВСЬКОЇ. СОЧЕВАНІВ ХУТІР. У РОКИ ТВОРЧОЇ ЗРІЛОСТІ. ОСТАННІ ПРИЇЗДИ.

Початок театральної діяльності М. Кропивницького, формування ним української професійної трупи були найтісніше пов'язані з Єлисаветградом. Це відзначає і «Новоросийский телеграф» з нагоди 25-річчя сценічної діяльності драматурга: «Єлисаветград має найбільше підстав вітати ювіляра й пишатися з його успіхів. Як колись сім грецьких міст сперечалися між собою про місце народження Гомера, тепер ми готові сперечатися з Одесою та іншими містами про те, де, власне, почався розвиток цього великого таланту»¹.

Постійне проживання М. Кропивницький — актор мандрівних труп — мав у Єлисаветграді, в будинку Зайковської.

Як відомо, в піст театральні вистави та інші видовища заборонялися. У цей час Марко Лукич приїздив у Єлисаветград до Зайковської. Перебуваючи тут, він написав «Доки сонце зійде...», «Глитай, або ж Павук», «По ревізії», «Дві сім'ї» (можливо, також і «Зальоти соцького Мусія»), працював над «Зайдиголовою», «Замуленими джерелами», переробляв свої ранні п'єси.

Чимало згадок про Зайковську знаходимо в листах драматурга та спогадах інших театральних діячів того часу. У будинку Зайковської деякий час проживала й М. Заньковецька, яка прибула в Єлисаветград на запрошення

¹ «Новоросийский телеграф», 1896, 23 листопада.

М. Кропивницького¹. Справді, будинок Зайковської був осередком формування на Україні першої української художньої професійної трупи, яка продовжувала і розвивала реалістичні традиції театру І. Котляревського.

У газеті «Голос Юга» український актор і режисер О. Суслов писав, що в «будинку Зайковської завжди збиралися найрізноманітніші прошарки елісаветградського товариства»².

1888 року М. Кропивницький залишив трупу корифеїв і на ціле літо оселився у Зайковських. Дбаючи про тогочасний український репертуар, він дуже багато працював над новими творами.

Епістолярна спадщина М. Кропивницького містить написані ним у будинку Зайковської листи до видатних діячів вітчизняної культури — М. Заньковецької, М. Савіної, М. Лисенка, Д. Яворницького, М. Костомарова, М. Комарова, відомі листи до акторів своєї першої трупи — Г. Затиркевич-Карпинської, П. Саксаганського, М. Садовського, листи до своїх приятелів — Є. Мячикова, П. Карпинського та інших.

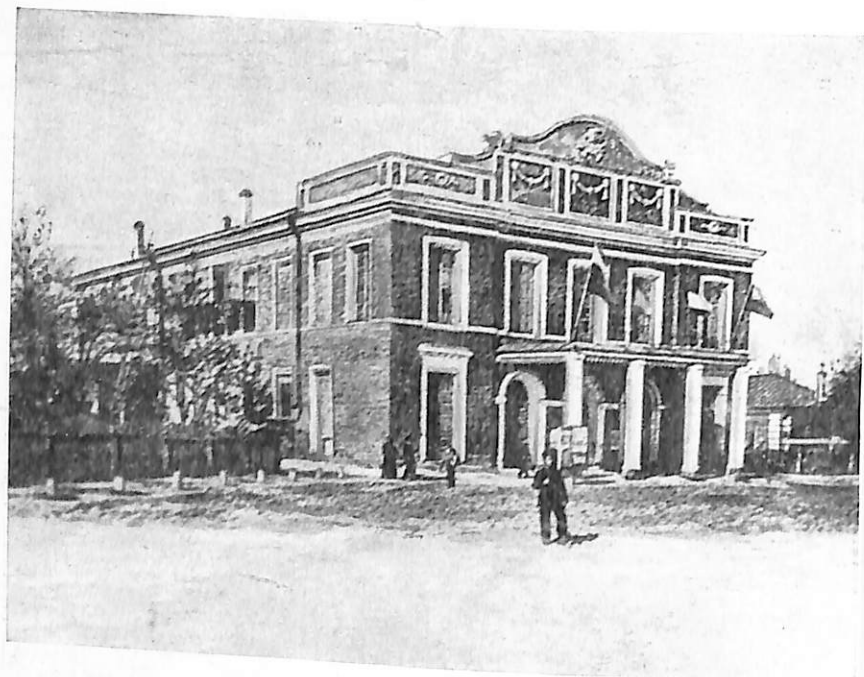
На хуторі Зайковської поблизу Федорівки Єлісаветградського повіту влітку 1888 року Марко Лукич почав формувати з місцевих аматорів нову трупу. До неї влилися О. Резников, родом із села Суслової (назва якого й послужила йому за театральний псевдонім), талановитий Ф. Левицький з Новоукраїнки, чудова співачка Є. Зарницька, яка після закінчення Одеської музичної школи теж працювала в Новоукраїнці.

Навіть тоді, коли через кілька років М. Кропивницький

¹ Н. Богомолець-Лазурська. Життя Марії Заньковецької. К., Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961, стор. 16—17.
² «Голос Юга», 1912, 17 червня.

Сучасний вигляд колишнього будинку М. Зайковської, де часто перебував М. Л. Кропивницький. Кіровоград.

Міський театр у Єлисаветграді. Загальний вигляд 1880-х років.

Титульна сторінка журналу «Пчелка» (№ 8) за 1884 рік, присвячена творчості М. Л. Кропивницького.

Сучасний вигляд приміщення колишнього Громадського зібрання. Кіровоград.

оселився на Харківщині, своїх зв'язків зі «старим кошом» — Єлисаветградом — ніколи не поривав.

Отже, з будинком Зайковської у Кропивницького пов'язаний двадцятирічний період найактивнішого творчого життя. Будинок цей ¹ дорогий кожному, хто шанує видатного діяча українського театру.

Хутір Андріївка (пізніше названий Сочевановим хутором) виник десь у 60-х роках XIX століття. Під час перепису 1859 року його ще не було. Стояв він в Осикуватій Балці, мав один будинок, чотири селянських хати та вісім господарських будівель. На хуторі розмістилися чотири господарства: одне дворянське і три — міщанських. Дворяни мали 50 десятин орендованої землі, міщани — 30 ².

В одній з хат на цьому хуторі, оселився брат Марка Лукича О. Петлішенко. (З біографії І. Мар'яненка, сина О. Петлішенка, відомо, що народився він 1878 року на Сочевановім хуторі ³). Усе свідчить про те, що Сочеванів хутір був свого роду фамільною садибою Кропивницьких. Цим, очевидно, й пояснюється перебування там родичів драматурга. Можна припустити, що Лука Кропивницький на схилі віку, десь незадовго після реформи, заорендував у Бредюкова землю й оселився на ній, заснувавши там хутір. Біля нього окремим господарством осів його син Олександр Петлішенко.

Останнє ж міщанське господарство, зафіксоване переписом 1883 року, могло бути власністю членів другої сім'ї Луки Кропивницького. Адже не випадково міщани на хуторі, як свідчать документи, навіть орендовану землю обробляли по-родинному, в супрязі.

¹ Будинок М. Зайковської і понині стоїть на розі Клинівської і Пролетарської вулиць.

² Див.: Результати подворної переписи Єлисаветградського уезда 1883—1885 гг. Херсон, 1886, стор. 23, 49, 84—85, 106, 370, 371.

³ Див.: П. І. Тернюк. Іван Мар'яненко. К., «Мистецтво», 1968, стор. 15.

На цьому хуторі й жила Ганна Луківна зі своїм чоловіком І. Сочевановим.

Хутірська земля належала скупому місцевому поміщикові О. Бредюкову, якому чоловік сестри драматурга Ганни І. Сочеванов доводився зведеним братом.

З величезних земельних володінь поміщик Бредюков, проте, не наділив Сочеванову жодної десятини. Не допомогло й втручання Марка Лукича. Після невдалої розмови з ним М. Кропивницький перестав бувати в цього дуки (у листі до Бредюкова назвав його глитаєм).

Бредюков дуже утискував свого брата і невістку, на що Ганна Луківна часто скаржилася в листах до Марка Лукича.

У листах до Є. Мячикова драматург не раз згадував про сестру; щоразу кланявся їй, мав намір спеціально приїхати в Бобринець, щоб уладнати її справи.

Аж до середини 90-х років (коли драматург придбав хутір Затишок) Марко Лукич зі своєю сім'єю приїздив відпочивати на Єлисаветградщину, зокрема на хутір Андріївку.

Сформувавши першу професійну українську художню трупу, М. Кропивницький неодноразово відвідував цей хутір із своїми товаришами по сцені.

Марко Лукич дуже любив полювання. Сам чи з приятелями, запросивши знайомого з місцевістю селянина, надовго йшов у степ, полюючи стрепетів, дрохв, куріпок. (Одне з таких полювань змалював він у п'єсі «Доки сонце зійде...»). «Ні салони, ні розкішні обіди, ні найделікатніші розмови, приправлені рожевим маслом і оббризкані туалетним оцтом, — для мене ніщо в порівнянні з болотами, що поросли комишем і лататтям, — писав драматург. — ...Тільки на полюванні я добрий, людяний, ласкавий, безкінечно люблячий; там сам друг з природою, я, розкинувшись стомлено на м'якій землі, поетизую, захоплююсь і забуваю все

горе, всі образи — тільки там я людина» (6, 316—317).

Тут, серед простих людей, знаходив він відпочинок від «напівциганського» театрального життя, зустрічався з мешканцями хутора та навколишніх сіл, черпаючи матеріал для нових драматичних творів. Особливо часто відвідував Мар'янівку.

Саме в Мар'янівці Марко Лукич і зустрів майбутню окрасу радянської сцени — Івана Мар'яненка. У своїх спогадах народний артист СРСР І. Мар'яненко багато місця відводить згадкам про рідні місця. «У Мар'янівці ми тяжко бідували, жили в найманій хаті, на чужій садибі — поміщика Бредюкова... — писав Іван Олександрович. — Коли злидні вже дуже допікали, мати казала батькові:

— Ти все ж таки написав би до брата Марка Лукича, щоб прислав на корівку, бо далі вже несила так жити з дрібними дітьми.

Батько гнівався, відмовлявся, та згодом таки писав. А через місяць-два з ярмарку приводили, на радість усій сім'ї, корову або телицю. Ми, діти, давно мріяли побачити доброго дядька, тим паче, що слава про видатного актора М. Л. Кропивницького вже тоді гриміла і докотилась навіть до наших Бобринецьких хуторів»¹.

У спогадах І. Мар'яненка знаходимо згадку й про першу його зустріч з М. Кропивницьким на хуторі Андріївка: «Одного святкового ранку батько наказав мені і братові Маркові причепуритись гарненько та перечитати вірші, бо по обіді наша родина збиралась до тітки Ганни, в якій на хуторі тоді гостював Марко Лукич, — треба було не осоромитись перед дядьком і якнайкраще проказати йому вірша. Цілий ранок ми дуже хвилювались, а по обіді почимчикували з батьком до тітки на хутір, де вперше побачили

¹ І. О. Мар'яненко. Сцена, актори, ролі. К., «Мистецтво», 1964, стор. 13.

свого дядька М. Л. Кропивницького. Це був огрядний чоловік з крутими вусами, в українському чесучевому костюмі, як мені здалося тоді, надзвичайно гарний на вроду»¹.

Далека родичка драматурга Н. Чорна, директор Мар'янівської школи і громадська завідувачка Кімнати-музею М. Кропивницького, на сторінках бобринецької районної газети «Честь хлібороба» розповідала, що, коли Марко Лукич приїздив до Сочеванових, «завжди вони бували серед селян Мар'янівки, відвідували сільські вечорниці, брали активну участь у хороводах, танцях»².

М. Кропивницький, звичайно, листувався зі своєю безталанною сестрою, проте листи ці до нас не дійшли. М. Сочеванов свідчить, що «дядько Марко часто писав моїй матінці. Завжди лист починав так: «Сестриця — моя жалібниця Ганно»³. Ганна Луківна любила читати братові листи людям.

Не збереглися й листи сестри до брата. В. Кропивницький писав: «Будинок у Затишку, де останні роки жив Марко Лукич, згорів у грудні 1917 року. Там безповоротно загинуло все: листи, записи, чернетки п'єс, п'єси, не дозволені цензурою, різні документи, картини (зокрема, акварельна віньєтка І. Ю. Рєпіна на адресі петербурзьких земляків на честь 25-річного ювілею Марка Лукича), театральні костюми, бутафорія, парики і т. д.»⁴.

Старожил Сподобівки, що поблизу Затишка, П. Колесник на сторінках газети «Вперед до комунізму» за 19 квітня 1960 року так розповідав про пожежу на хуторі: «В ре-

¹ І. О. Мар'яненко. Сцена, актори, роді, стор. 13.

² «Честь хлібороба», 1965, 15 травня.

³ Лист М. Сочеванова від 16 липня 1962 року до автора цієї книги.

⁴ Лист В. Кропивницького від 18 липня 1962 року до автора цієї книги.

волюцію усе зосталось напризволяще. На другому поверсі було багато книг, а збоку — аптечка. Якийсь роззява почав лазити по пляшках, розбив одну з спиртом. Запалив для інтересу. Огонь, що перекинувся з аптечки, наробив пожежі, так що і весь двоповерховий будинок згорів». Уточни-мо тільки, що будинок на хуторі був одноповерховий, з мезоніном.

У М. І. Сочеванова довгий час зберігалися близько шістдесяти листів М. Кропивницького, серед них і листи до Ганни Луківни. Але й вони загинули вже в роки Великої Вітчизняної війни. Сумський обласний театр, у якому працював М. Сочеванов, 1941 року виїхав на гастролі в Курськ, де його й застали воєнні події. Повернувшись 1946 року в Суми, актор виявив, що і майно, і листи Марка Лукича, залишені в підвалі театру, згоріли разом з приміщенням.

З листів драматурга до сестри вдалося розшукати лише один досі невідомий лист, автограф якого передано В. Кропивницькому. Ось цей лист: «8 листопада 1905 р. Люба моя, єдина сестро Ганно! Не звинувачую тебе, що так довго мовчала, але все ж таки не раз думалося: чого вона не обізветься. Аж ось і обізвалась, та не весело.

Вже і я похилився, як підточений дуб червивий; мало не зовсім оглух, через що й покинув сцену, але... почуваю себе здоровим, тільки вранці інколи бухикалка давить — старість бере-таки своє... Що вдієш?

Але я радію моїми дітками: Саша поїхала з матір'ю в Париж, у консерваторію, у неї з'явився гарний голос, і на фортепіано грає здорово. Скінчила вона вісім класів гімназії з срібною медаллю; у травні їй минуло сімнадцять років. Я зістався в хуторі з Володею, котрому тринадцятий рік, — він готується у п'ятий клас реального, щогода він видержує екзамен при реальнім, але я не віддаю його туди, нехай дома вчиться та з Олею, котрій одинадцятий

год, готується у третій клас гімназії. Пришлю на днях їх карточку: я маю свій апарат і на гулянках фотографую суцідів і всіх, хто має охоту...»

У примітці на полі листа Марко Лукич питає: «А як там Олександр Лукич (Петлішенко.— М. С.) горює? На конверті я впізнав його почерк, правда, він надписував? Славний у нього син Ваня...»

Вдалося розшукати й копію іншого невідомого листа Марка Лукича до сестри (з тих, що загинули в Сумах). 1940 року, працюючи над виставою «Доки сонце зійде...», режисер Сумського театру М. Янковський переписав його в М. Сочеванова. «...Багато я бачив сліз, горя, страждань,— писав М. Кропивницький,— мало бачив радісних картин. Згадав я наше дитинство, згадав я побиття від усіх, хто тільки не лінувався бити. Згадав юність свою, проведену на попівській кухні та генеральській стайні, згадав грабіжництво князя... Починаю згадувати й про те, хто втішав мене в горі, хто плакав наді мною, хто сердечно ставився до мене в мої юності. Моїми розрадниками, моїми друзями були прості люди, сірі свитки та демікотонові спідниці; тільки в цих людях я бачив серце, бачив душу чисту, теплу; тільки в цих людях під сірою латаною свиткою й під десятчаною¹ сорочкою, я бачив серце!

Людина, що прожила життя в розкошах і в задоволенні або в однаковій обстановці, не має минулого, вона бідна; я ж багатий моїм минулим. Кого ж мені після цього любити, до кого мені прихилитися душею? Чи до потомків князів, тобто до панства, чи до сірого люду? В кому мені шукати тепер теплого серця — чи в тому, в кому його завжди знаходив, чи в хоробах?

І ось я приїжджаю минулого року до вас в Андріївку, живу літо, не хочу нікого знати, а з задоволенням веду

¹ Грубе домоткане полотно (в десять пасом).

бесіду з Дем'яном, Явдокимом, Грицьком, Степаном та ін. Унікаю товариства панів і підпанків, тому що не вірю в них».

«Лист мав початок і кінець,— згадає М. Янковський,— але зараз не пам'ятаю їх; я лише виписав те, що мені було потрібне для творчої характеристики М. Кропивницького як драматурга і громадського діяча, його ставлення до різних соціальних верств суспільства»¹. М. Янковський пригадував, що лист був датований червнем 1893 року.

У листі-відгуку В. Кропивницький стверджував батькове авторство: «Що лист написаний Марком Лукичем, у цьому не може бути ніякого сумніву. Мені здається, що і зміст його і самий стиль, безперечно, визначає автора! Основний характер листа, його лейтмотив майже цілковито збігається з аналогічними місцями в біографії Марка Лукича. Частково подібні думки відбито й у деяких листах, де він торкався наболілої теми»².

Глибоко демократичний світогляд Марка Кропивницького підтвердила і його власна драматургічна діяльність.

Більшість кращих творів М. Кропивницького, що увійшли до золотого фонду української класичної драматургії, написані на Єлисаветградщині. Це — «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Невольник», «Глитай, або ж Павук», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «По ревізії». З пізніших п'єс драматурга екзамен часом витримали «Де зерно, там і полова» («Дві сім'ї»), «Олеся» та деякі інші.

Драматург уважно вивчав життя різних суспільних прошарків капіталістичної Росії, соціальні й економічні умови,

¹ Лист М. Янковського від 1 квітня 1962 року до автора цієї книги.

² Лист В. Кропивницького від 18 липня 1962 року до автора цієї книги.

в яких жили трудящі. Під правдивим пером реаліста поставили нужденні, обшарпані села, придушені жорстоким гнітом поміщиків, куркулів та лихварів, виснажені царськими поборами та зди́рством сільської адміністрації, оповиті безпросвітною темрявою і безправ'ям.

Та найбільша заслуга письменника полягає у викритті куркульства — новоявлених «чумази́х», що були глибоко вкорінилися в пореформеному селі.

Уже в перших своїх творах він показує класове розшарування пореформеного села, зубожіння широких народних мас і зростання сільської буржуазії (в образі Микити Гальчука виступає типовий куркуль 70—80-х років). До цієї теми автор повертається й у водевілі «Помирились».

Проте найвиразнішою викривальною силою набула його драма «Гли́тай, або ж Павук», де М. Кропивницький широко й повно показує кровопивцю-куркуля, що своїми тенетами міцно облуптав село. У ній влучно схарактеризовано сваволю сільської буржуазії останніх десятиріч ХІХ століття.

Цензура неодноразово забороняла цю п'єсу, вбачаючи в ній проведення автором «шкідливої тенденції» про зовсім безправне, майже безвихідне становище селянина, експлуатованого глитаєм, на якого навіть і суду немає, бо всю місцеву владу він підкупив.

У дослідженнях про творчість М. Кропивницького є слушні висновки, що в основу конфлікту драми лягли типові події, які автор міг спостерігати на Херсонщині. Так, наприклад, П. Киричок у своїй книзі про М. Кропивницького наводить аналогію між системою визиску глитає Бичка у драмі «Гли́тай, або ж Павук» та історією збагачення бе́жбайрацьких поміщиків Бутовичів¹. В одного з Бутовичів деякий час служив управителем батько Марка Лукича.

¹ П. Киричок. Марко Кропивницький. К., «Дніпро», 1968, стор. 50.

Таких аналогій можна навести чимало. Але наше завдання — простежити прообраз Бичка у «Гли́тай».

Сміливо можна сказати, що цим прообразом був саме осикиватський поміщик Бредюков, який дуже швидко розбагатів за рахунок розорених дворян. М. Сочеванов в одному з листів згадував про цього багатія так: «Бредюков був справжнім глитаєм. Багато років він нікуди не виїздив із села, холостякував до сорока п'яти років, перебираючи наймичок: візьме дівчину в покоївки, згвалтує її, а коли вона стане вагітною, — виганяє з двору...»¹. Для збагачення Бредюков не гребував ніякими засобами. Він обкрадав і експлуатував навіть свого брата, навіть рідна мати була в нього на становищі наймички. Така ж доля спіткала й дружину поміщика. М. Сочеванов пише, що вона прожила з Бредюковим сім років і втекла. (Згадаймо, що й від глитає Бичка тікає дружина).

П'єсу «Гли́тай, або ж Павук» драматург завершив саме в Андріївці, тобто у володіннях цього поміщика; звідси її надіслав її видавцеві.

Мабуть, під свіжими враженнями «життя слобідського» написаний і його етюд «По ревізії», де драматург чи не найвище сягнув у змалюванні дикого самочинства сільської адміністрації. Твір — гостра сатира на тупість сільських властей, на продажність тогочасного суду та бездарість чиновників-п'яниць. Він написаний у листопаді 1882 року, відразу після повернення з хутора в Єлисаветград. Буваючи в Мар'янівці, Осикиваті та інших селах, драматург спостерігав подібні ситуації. До того ж у п'єсі сказано, що події відбуваються в одній з розправ Єлисаветградського повіту. «Он як я, — розказує сторож розправи, — так далі Ялисавету не бував, так мені здавалось, що за Ялисаветом вже недалеко кінець світа» (1, 498).

¹ Лист М. Сочеванова, написаний 1963 року до В. Флорина, люб'язно подав нам для ознайомлення його адресат.

Того ж року М. Кропивницький завершив один із кращих своїх творів — драму «Доки сонце зійде...». Як видно з листів, над нею він працював улітку на хуторі Андріївка. М. Садовський згадував, що того літа у вільний від гастролей час Марко Лукич почав переробляти свою комедію на чотири дії, знайдену між чернетками під заголовком «Доки сонце зійде, роса очі виїсть». Цю комедію М. Кропивницький протягом літа переробив на драму тієї ж таки назви¹.

Це підтверджує і П. Саксаганський, згадуючи про приїзд М. Кропивницького до нього у 1881 році. «...З Одеси через Миколаїв проїздив Марко Лукич. Тут він залишився на добу... і до пізньої ночі читав мені «Доки сонце зійде». В Одесі Марко Лукич гастролював у Чернишова, від нього дізнався про мене і навмисне заїхав побачитись. Я співав йому солдатських пісень — він записав одну і вставив у перший акт «Доки сонце зійде»...»²

З листа до М. Комарова від 11 вересня 1882 року також дізнаємося, що Марко Лукич закінчив нову драму «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» на чотири дії (6, 336). Того самого дня драматург написав лист до М. Костомарова, де повідомляв, що написав цю драму³. На жаль, першорядкація твору до нас не дійшла.

Не виключено, що в основу п'єси «Доки сонце зійде...» лягли реальні події, що трапилися з одеським приятелем драматурга М. Аркасом, пізніше автором відомої опери «Катерина». Цих двох видатних діячів української культури єднала щира дружба: Аркас був навіть хрещеним батьком дочки драматурга Марії (6, 538).

¹ Див.: М. К. Садовський. Мої театральні згадки. К., Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1956, стор. 18.

² П. К. Саксаганський. Думки про театр, стор. 56.

³ Див.: «Вечірній Київ», 1961, 11 вересня.

Приїжджаючи на канікули в Богданівку (недалеко від Миколаєва був маєток Аркаса-батька), студент Новоросійського університету (тепер Одеський університет імені І. Мечникова) М. Аркас переодягався у селянський одяг і йшов до простих людей: вивчав селянський побут, приятелював з сільською молоддю, записував народні пісні. У книзі Л. Кауфмана про М. Аркаса наводяться цікаві факти з життя композитора, зокрема про його перебування на селі, де він закохався в просту селянську дівчину Оксану. Прізвище цієї дівчини нам не відоме, бо всю цю романтичну історію сім'я Аркаса оточувала таємницею. Мати Софія Петрівна схвалювала дружбу свого сина з селянами... Інакше поставився до цього батько, який зробив усе можливе, щоб не допустити шлюбу¹. Про це свідчить і «Щоденник» М. Аркаса за 1875 рік (його зберіг український етнограф і краєзнавець Ф. Камінський).

У Єлисаветграді 1888 року М. Кропивницький написав і нову драму «Дві сім'ї» на тему страдницької долі трудящої жінки. Ще з раннього дитинства драматург спостерігав залежність жінки-кріпачки від поміщика, шлюби, побудовані на грошових розрахунках, жорстокі сімейні взаємини. Зінька у «Двох сім'ях» стає жертвою родинного деспотизму; свій пасивний протест вона виражає самогубством. У цьому творі М. Кропивницького відчутно колорит північної Херсонщини. Саме 1888 року повітова газета «Єлисаветградський вестник» з тривогою повідомляла про цілковите зубожіння села, про пошесті та епідемії в повіті, про спустошення селянських наділів гессенською мухою.

У п'єсі автор викриває жорстокість сільської буржуазії, що зневажає працю хлібороба, і на конкретних образах

¹ Див.: Л. Кауфман. М. М. Аркас. Нарис про життя і творчість. К., Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958, стор. 18.

розкриває ті явища, про які не наважувалася писати повітова газета. Та й у доборі фольклорного матеріалу помітно вплив північно-херсонських зразків. Ще й понині в цих краях співають весільних пісень, введених у п'єсу «Дві сім'ї».

Про те, що драматург використовував враження і факти бобринецького періоду життя, свідчать і останні його твори. Так, сюжет драми «Перед волею» цілком нав'язаний автобіографічними матеріалами.

Кохання кріпака-скрипаля Юрка з дочкою поміщика, його втеча з документами хворого капельмейстера Петра Діброви — аналогія до біографії Івана Дубровинського, діда драматурга.

Прообразом отамана Вартоломея у цій п'єсі була реальна особа — комишуватський отаман Вартоломей, про якого Марко Лукич згадував у «Автобіографії».

«Вартоломей, — писав М. Кропивницький, — це був отаман із крепаків, він був дужий, огрядний з себе, надто умізгався перед генералом (Бутовським. — М. С.) і економом і нещадно бив людей» (6, 167).

У драмі «Перед волею» не важко відшукати й спостереження драматурга князів Кантакузиних, розбещених комишуватських панів. Навіть географія втечі скрипаля Юрка стосується північної Херсонщини: капельмейстер Діброва радить своєму вихованцеві скрипалю Юркові втікати на Херсонщину.

Введення автором персонажа «бідного поміщика» Деревянка також підказане життям: родина О. Деревянкін (по вуличному — «Деревянко»), кращого приятеля драматурга, належала до збіднілих поміщиків.

У драмі «Конон Блискавиченко» М. Кропивницький прагнув передати свої ранні утопічні погляди на общинне землеволодіння на тогочасній Херсонщині. У п'єсах «Голомозий» та «Зерно і полова» можна теж знайти окремі,

зафіксовані драматургом, враження з елісаветградського оточення.

Отже, на ґрунті реальних подій М. Кропивницький сміливо узагальнював спостереження, якими було багате його життя.

До свого рідного краю М. Кропивницький неодноразово приїздив із своїми другою та третьою труппами, які свого часу очолював. Не випадково саме в Єлисаветград навесні 1900 року прибули й діячі українського театру, щоб сформувати спільне товариство, яке увійшло в історію як об'єднана група корифеїв української сцени.

Навіть уже в похилому віці Марко Лукич відвідував місія своєї молодості, де він зробив перші кроки на сцені, звідки розпочався триумфальний шлях його театральної діяльності.

Востаннє у Бобринці М. Кропивницький побував у травні 1909 року. Сюди він приїхав на запрошення свого небожа М. Сочеванова, який очолював тоді місцевий аматорський гурток. Разом з кількома оркестрантами та міськими аматорами вони двома хурманками виїхали з Єлисаветграда в Бобринець.

Бобринчани зустрічали гостей за містом, на березі звивистого Сугаклею. У натовпі земляків — друзі далекої молодості драматурга — Є. Мячиков, О. Деревянкін, Л. Калашников та інші. Шановному гостеві було піднесено хліб-сіль на вишиваному рушникові; місцевий оркестр грав марші; хор виконував пісні з п'єс М. Кропивницького, зокрема «Вилітали орли...». Драматургові аплодували, засипали його квітами.

Оточений приятелями, Марко Лукич пішов у центр містечка, оповідаючи різні цікаві епізоди із своїх театральних мандрів.

Протягом кількох днів Марко Лукич грав в аматорських виставах: у «Наталці Полтавці» (Виборного), у «Глитаї...» (Бичка), у «Пошились у дурні» (Куксу), у «По ревізії» (Старшину). Читав також куплети «Бичок», «Тере-фере-куку!», співав «Удовицю».

Бобринецький гурток був збірний, строкатий, аматори незіграні. Завдяки фотографії, яку нам пощастило розшукати, та переліку на ній прізвищ тих, хто виступав з Марком Лукичем в останній його приїзді, встановлено, що це були П. Карпенко і С. Карпенко, подружжя Сочеванових і М. Чайка (Гайдебуря), М. Зима і П. Зима, К. Островський і К. Островська, Є. Сафронова і К. Гайдебуря, Н. Ігнатенко та інші.

Остання зустріч Марка Лукича з земляками була особливо зворушлива. Старожили згадують його виступ перед першим спектаклем. «Дорогі мої бобринчани, товариші мої! — звертався М. Кропивницький з авансцени до глядачів. — Тут я починав тут і кінчаю!...» У залі плакали.

Грав М. Кропивницький піднесено, хоч інколи машинально, по рухові губ ловив свою репліку. Та навіть і при глухоті він помічав, що його партнерша Сафронова переключувала текст.

По закінченні вистави зал здригався від оплесків і вигуків: Кропивницького викликали безліч разів.

Під час антрактів і після вистав у невеликій вбиральні Марка Лукича було повно відвідувачів, знайомих і не знайомих.

М. Кропивницькому довелося багато попрацювати з гуртківцями. Під час репетицій «Глитаї...» він детально роз'яснював завдання виконавців, гримував їх, учив готуватися до виходу на сцену, перевіряти декорації перед початком вистав і т. д.

Останній свій приїзд драматург також підтверджує, говорячи про першу редакцію п'єси «Дай серцю волю...».

«Іздивши у маю місяці 1909 р. в Бобринець, я бачив цю мою твору у Єгора Єгоровича Мячикова», — писав він в одній з приміток до автобіографії (6, 212).

З Бобринця Марко Лукич їздив на Осикувату Балку, в Мар'янівку та Осикувате.

Зв'язки з Єлисаветградом драматург підтримував через свого знайомого В. Нікітіна.

Нам вдалося виявити деякі дані про життя В. О. Нікітіна (1868—1942). Вихованець Московського університету, юрист за фахом, здібний музикант, автор кількох красномовних книг, він був переведений в 1903 році з Росії в Єлисаветградський окружний суд. В. Нікітін одразу близько зійшовся з П. Михалевичем, з «артільним батьком» М. Левицьким, корифеями українського театру, які щорічно гастролювали в Єлисаветграді. Як свідчить син В. Нікітіна Ф. Нікітін, М. Кропивницький з П. Михалевичем неодноразово бував у гостях в їхній родині. У зв'язку з тим, що державному службовцю В. Нікітіну не можна було офіційно організувати шевченківські вечори та концерти у фонд побудови пам'ятника великому Кобзареві в Києві, юридичний бік цієї справи вирішено було доручити старому і хворому П. Михалевичу, який уже не боявся втратити службу. В. Нікітін тільки виступав перед концертом з доповіддю про життя і творчість Т. Шевченка, займався організаційними питаннями. Так, зокрема, в 1910 році він листувався з М. Кропивницьким, запрошував його в Єлисаветград, а також виписав з Полтави, де він (Нікітін) народився і мав багато знайомих, виставку українських виробів для оформлення театру в національному стилі. В іншому листі Ф. Нікітін повідомляє, що гончарні та ткацькі українські вироби після концерту було продано, і гроші теж пішли у фонд побудови пам'ятника Кобзареві (вироби ці надійшли в Полтавське земство від добровільних пожертв). Шевченківські вечори вдалося влаштувати єлисаветград-

цям у 1909 і 1910 роках, після чого вони були категорично заборонені херсонським губернатором. Хоч В. Нікітін і не був офіційним організатором вечорів, але за участь у них йому запропонували або залишити «протизаконну» громадську діяльність, або піти з державної служби взагалі. В. Нікітін вибрав останнє¹. Це йому, В. Нікітіну, повідомляв митець, що він ставить на хуторі Затишок дитячі вистави, ділився з ним мріями про створення народних труп на селі, розповідав про свої гастролі; через нього послав привіти слісаветградським знайомим, найчастіше — лікареві П. Михалевичу, відомому політичному й культурному діячеві краю. Як видно з листів, старша дочка драматурга Марія свого часу була пацієнткою П. Михалевича (6, 569).

1910 року з нагоди річниці Т. Шевченка слісаветградські аматори підготували концерт, збори з якого мали йти на спорудження пам'ятника великому Кобзареві. До участі в концерті запросили й М. Кропивницького. Незважаючи на похилий вік та велику зайнятість гастрольними виступами, Марко Лукич дав згоду приїхати до «старого коша». 16 березня в залі Громадського зібрання відбулося вшанування геніального поета, революціонера-демократа.

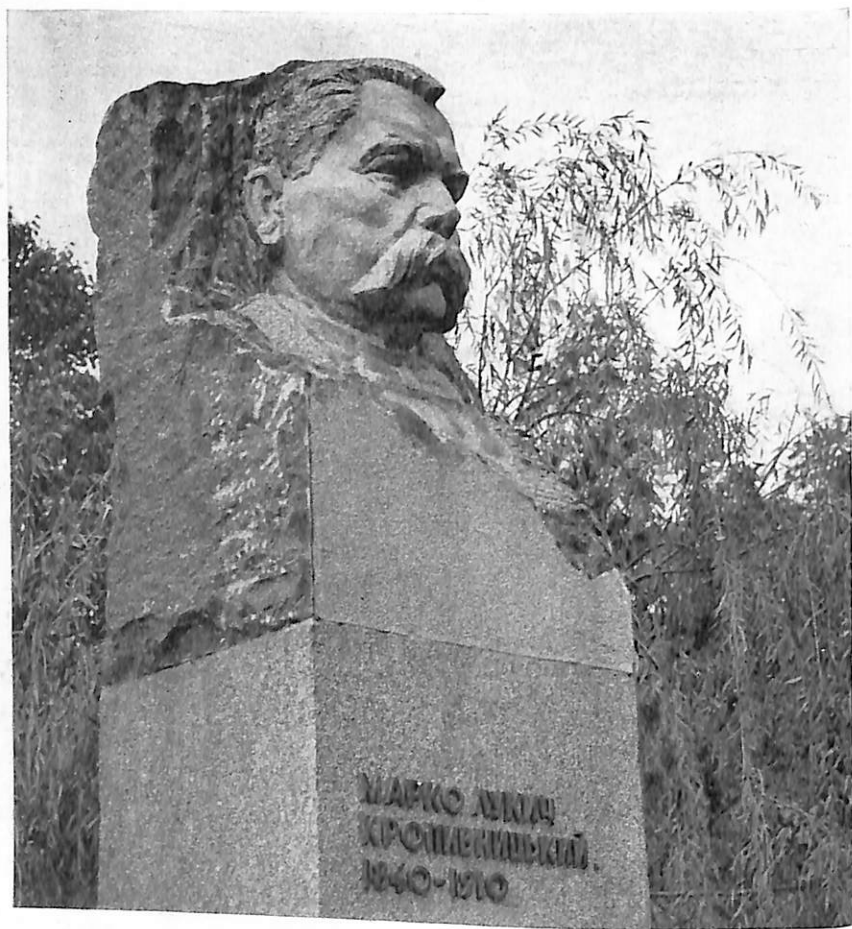
Після офіційної частини відбувся великий концерт. Виступали читці, солісти, музиканти. Але «окрасою вечора, звичайно, був виступ М. Л. Кропивницького, який прочитав «Думу» і «Чернеця» з великою майстерністю й піднесенням»².

Ф. В. Нікітін, який теж був на шевченківському вечорі, згадує, що за пропозицією розпорядника вечора Шевченків «Заповіт» разом з хором виконували на сцені всі, хто побажав. «Під час співу всі встали і стоячи слухали

¹ Листи Ф. В. Нікітіна від 21 червня та від 23 червня 1970 року до автора цієї книги.
² «Голос Юга», 1910, 18 березня.

Бобринецький районний Будинок культури ім. М. Кропивницького, де розміщено Музей корифеїв українського театру.

Пам'ятник М. Л. Кропивницькому в Кіровограді.

«Замулені джерела» М. Кропивницького. Сцена з вистави Кіровоградського обласного музично-драматичного театру ім. М. Кропивницького.

КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ
ТЕАТР ІМ. МАРКА КРОПИВНИЦЬКОГО

1 3 4 5 13 14

ВЕЧІР ВОДЕВІЛІВ

„ПОМИРИЛИСЬ“
„ПО РЕВІЗІ“
„ВЕСПОДІВАНЕ СВАТАННЯ“

Музика М. Л. КРОПИВНИЦЬКОГО
Художній керівник постановки — засл. діяч мистецтв України І. І. ВЕНДИ
Режисер В. МІЛАННИХ Художник Т. БРЕЖНЕЦЬ Музичний керівник О. ПУДОВИЧОВА
Головний режисер театру засл. діяч мистецтв УРСР Ів. КАЗНАДІЙ

Початок вистави: зростає в 14 год. для дітей — в 19 год. до 20 год.
Каса працює: на денні вистави з 11 год. до 16 год. на вечірні вистави з 13 год. до 16 год. з 17 год. до 20 год.
Приміщення: залона на пострядній вулиці, кінотеатр у залі театру та зростає у приміщенні на пострядній вулиці
Рез. Денна: 1. Тел. №№ 22121, 22122, 21972, 21973.
Дирекція

Афіша на вечір водевілів М. Кропивницького Кіровоградського обласного музично-драматичного театру ім. М. Кропивницького.

«Заповіт», — пише він. — Сиділи тільки поліцейські чини на чолі з поліцеймейстером. З публіки чулися вигуки: «Треба встати, сором сидіти!»¹

Зал був, згадує він, переповнений ущерть.

Вечір мав незвичайний успіх: програма його складалася з трьох відділень, а концерт затягнувся далеко за північ. Це був останній виступ видатного митця на сцені Громадського зібрання, з яким у нього було пов'язано багато спогадів про молоді роки і де його завжди сердечно приймали.

В один із наступних днів елісаветградці схвилювано прощалися, проводжаючи свого улюбленця в Одесу. А через три тижні неждано-негадано одержали тяжку звістку, що 21 квітня Марко Лукич помер. Ця звістка особливо приголомшила елісаветградців. Місцева газета писала, що смерть М. Кропивницького, батька української сцени, «вона викликає почуття гіркої, невтішної скорботи всієї громадськості. Нам, елісаветградцям, які близько знали й любили покійного... ця втрата тяжка вдвічі»².

Коли було одержано повідомлення, що прах Марка Кропивницького провозитимуть через місто 24 квітня, на вокзал до денного поїзда вийшли місцеві шанувальники драматурга, його земляки — аматори української сцени, робітники, інтелігенція.

Але виявилося, що вагон з прахом корифея не прибув.

¹ Лист Ф. В. Нікітіна від 23 червня 1970 року до автора цієї книги.

² «Голос Юга», 1910, 10 квітня (ст.ст.). У зв'язку зі смертю драматурга «Голос Юга» під рубрикою «Пам'яті М. Л. Кропивницького» надрукував спогади про нього (див.: «Голос Юга» від 13 квітня ст.ст.); широке повідомлення про похорон М. Л. Кропивницького в Харкові «Голос Юга» надрукував 16 квітня (ст.ст.) 1910 року.

Представники громадськості відправилися в аудиторію заводу Ельворті й були присутні на панасиді.

Дочекавшись нічного поїзда, депутація від драматичного гуртка заводу Ельворті поклала на труну М. Кропивницького два вінки з написами (від аматорів свого гуртка та від земляків).

О другій годині ночі поїзд рушив від Єлисаветградського перону до Харкова. Оббитий траурним крепом, вагон зник у темряві квітневої ночі, везучи в останню мандрівку прославленого митця.

* * *

Щедра своїм сонцем і дорідним колосом степова Кіровоградщина. Саме на її безмежних просторах, межі її по-південному темпераментного, яскравого і самобутнього люду сформувався демократичний світогляд письменника, відбулося його становлення як драматурга і театрального діяча. М. Кропивницький прийшов на великий кін з добрим знанням тогочасної драматургії і немалим театральним досвідом. Усе це здобуто ним на аматорській сцені в Бобринці та Єлисаветграді.

Пройдись, читачу, нинішнім Бобринцем, зеленим і затишним районним містечком з його ідеально прямими широкими вулицями, з клумбами та неоновими ліхтарями. Тут всюди відчутна присутність Кропивницького, великого театрального діяча українського народу і письменника-класика. З-під гіллястих кленів видно меморіальні дошки на будинках колишнього повітового училища, ратуші, трактиру Медового. Ім'я славного земляка надано районному Будинку культури, створено Музей корифеїв українського театру, який увійшов в усі путівники туристських маршрутів по республіці.

Пам'ять про свого славного земляка широко вшановано і в обласному центрі степового краю, який не випадково

називають українськими Афінами. Кропивницький знав це місто, любив його, як ніяке інше. Подесятереною любов'ю відповідають на його любов нащадки. Переважна більшість усього, зробленого для увічнення світлого імені корифея, йде звідси. Обласний театр, який носить ім'я свого видатного земляка, дав сценічне життя його драмі «Замулені джерела» та іншим п'есам.

На Кіровоградщині відбуваються широкі торжества по відзначенню ювілеїв драматурга. Так було і в останній раз, коли злетілися до «старого коша» з усієї України вчені, письменники, актори на 125-річчя з дня народження корифея українського театру. В ті дні село Бежбайраки, де народився драматург, перейменовано на село Кропивницьке.

І стоїть він на Театральній площі, тільки-но втілений у бронзу і граніт, величний і вічний, митець, який разом з іншими підняв українську театральну культуру на рівень світової культури.

З М І С Т

I
БОБРИНЕЦЬ. У ДИТЯЧІ РОКИ. НА КА-
ЗЕННІЙ СЛУЖБІ. ДРУЗІ ТА ЗНАЙОМІ.
РОДИННЕ ОТОЧЕННЯ 5

II
ЧИТАЦЬКІ ІНТЕРЕСИ. СТАВЛЕННЯ ДО
УРЯДОВИХ РЕФОРМ. ПЕРШІ КРОКИ НА
СЦЕНІ. ПРИЇЗДИ В ЄЛИСАВЕТГРАД 26

III
ВУЛИЦЯ БОЛОТЯНА, БУДИНОК М. ЗАЙ-
КОВСЬКОЇ. СОЧЕВАНІВ ХУТІР. У РОКИ
ТВОРЧОЇ ЗРІЛОСТІ. ОСТАННІ ПРИ-
ЇЗДИ 55

Николай Кузьмич Смоленчук
МАРКО КРОПИВНИЦКИЙ
И ЕГО РОДНОЙ КРАЙ
(На украинском языке)

Редактор Г. Ф. Боровська
Художник В. П. Кузь
Художній редактор П. Х. Андрощук
Технічний редактор Л. Г. Ремінник
Коректор П. Г. Гаврилець

БФ 24549. Тем план 1971 р. Поз 711.
Здано до набору 14/1 1971 р. Підписано
до друку 2/VI 1971 р. Формат 70×108^{1/2}.
Папір друкарський № 1. Фізичних друкар-
ських арк. 3,0 (в т. ч. іл. 0,53). Умовних
друкарських арк. 4,3. Обліково-видавничих
арк. 3,89. Зам. 45. Тираж 7000. Ціна 42 коп.

Видавництво «Мистецтво»,
Київ, Свердлова, 19.

Книжкова фабрика «Жовтень»
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, Артема, 23а.

Видавництво «Мистецтво»
в 1971 році випускає такі видання
з питань естетики, театру і кіно:

ЕСТЕТИКА

- Б. Кубланов. В. І. Ленін і проблеми художньої
творчості.
В. Іванов. Практика і естетична свідомість.
Збірник. Естетичні проблеми сучасності.
Н. Яранцева. Про драматичне.
В. Лугаєнко. Естетика і екранний світ.
Збірник. Людина і кіно.

ТЕАТР

- Г. Елькіс. Сценічне фехтування.
П. Рудін. На шляхах революційного театру.
Б. Степанов. Юрій Шумський.
Б. Зюков. Юрій Лавров.
П. Омеляновська-Чорна. Софія Федорцева.
С. Бондарчук. «Молодий театр» у Києві.
Й. Маяк. На українській сцені.
Серія «Бібліотека сучасної драматургії» (6 вип.).
Збірник. П'єси сезону 1969/1970 року.

КІНО

С. Зінич, Н. Капельгородська. *Іван Кавалерідзе*.
М. Панфілов. *Короткий словник кінолюбителя*.
Н. Ширман. *300 порад кінолюбителям* (книга друга).

І. Шатохін. *Грим у театрі і в кіно*.
Нові сценарії українського кіно (2 вип.).